

บทที่ 3 วรรณกรรมของสุนทรภู่

สุนทรภู่แต่งวรรณกรรมไว้มากมายหลายเรื่อง บางเรื่องได้ยืนยันแต่ชื่อยังหาต้นฉบับไม่พบก็มี บางเรื่องซึ่งครั้งหนึ่งเคยเชื่อกันว่าเป็นผลงานของท่าน แต่ภายหลังได้มีหลักฐานยืนยันกันว่าไม่ใช่ก็มี และบางเรื่องที่ยังเป็นปัญหาว่าจะใช้วรรณกรรมของท่านหรือไม่ก็มีเหมือนกัน* ในที่นี้จะขอกล่าว เฉพาะเรื่องที่เชื่อแน่ว่าในปัจจุบันว่าเป็นวรรณกรรมของท่าน ๒๓ เรื่อง คือ

ประเภทนิราศ มี ๙ เรื่อง

๑. นิราศเมืองแกลง (พ.ศ. ๒๓๕๐)
๒. นิราศพระบาท (พ.ศ. ๒๓๕๐)
๓. นิราศภูเขาทอง (พ.ศ. ๒๓๗๑)
๔. นิราศเมืองเพชร (พ.ศ. ๒๓๗๑—๒๓๗๔)
๕. นิราศวัดเจ้าฟ้า (พ.ศ. ๒๓๗๕)
๖. นิราศอิเหนา (พ.ศ. ๒๓๗๕—๒๓๗๘)
๗. นิราศสุพรรณ (พ.ศ. ๒๓๗๗—๒๓๘๐)
๘. วาพันพิลาป (พ.ศ. ๒๓๘๕)
๙. นิราศพระปฐม (พ.ศ. ๒๓๘๕—๒๓๘๘)

ประเภทนิทาน มี ๕ เรื่อง

๑. โคบุตร
๒. พระอภัยมณี
๓. พระไชยสุริยา
๔. ลักษณวงศ์
๕. สิงห์ไกรภพ

* เรื่องที่เป็นปัญหาว่าจะใช้วรรณกรรมของสุนทรภู่หรือไม่ก็เช่นสุภาษิตสอนหญิง นิราศเนตรกลั่น และจันทโครบ เป็นต้น

ประเภทสุภาษิต มี ๒ เรื่อง

๑. สวัสดิรักษา
๒. เพลงยาวถวายโอวาท

ประเภทบทละคร มี ๑ เรื่อง

๑. อภัยนุราช

ประเภทบทเสภา มี ๒ เรื่อง

๑. ขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม
๒. พระราชพงศาวดาร

ประเภทบทเห่กล่อม มี ๔ เรื่อง

๑. จีบระบำ
๒. กากี
๓. พระอภัยมณี
๔. โคบุตร

ประเภทนิราศ

นิราศเมืองแกลง

แต่งเป็นกลอนยาว ๔๔๖ คำกลอน บอกสาเหตุ และเล่าเรื่องการเดินทางไปเมืองแกลงอย่างละเอียดโดยเริ่มต้นว่า

จะมีคูมิ ได้อยู่ประคองเซย	ไอ้สังเวชวาสนานิจจาเอ๋ย
ถึงทุกข์ใครในโลกที่โศกเศร้า	ต้องละเลยดวงใจไว้ไกลตา
จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา	ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา
ไอ้จำใจไกลนุชสุดสวาสดี	ใช้แต่ต่างถ้อยสุนทรวอน
ให้เห็นออกดอกยามเมื่อจากจร	จึงนิราศเรื่องรักเป็นอักษร
	ไปตงตอนแดนป่าพนาวัน

สุนทรภู่เล่าว่าออกเดินทางพร้อมด้วยศิษย์หนุ่ม ๒ คน ซ้อน้อยกับพุ่ม ล่องเรือไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา ไปเข้าคลองสำโรง คลองหัวตะเข้ ออกปากน้ำบางปะกง แล้วขึ้นบกที่บางปลาสร้อย ออกเดินทางเข้าผ่านหนองมน นาเกลือ พัทธยา ค้างแรมในระหว่างทางซึ่งเป็นป่าและท้องทุ่งอยู่หลายคืน จึงถึงบ้านกร่ำ

ถึงหย่อมย่านบ้านกร่ำพอค้ำพลบ	ประสบพบเฝ้าพงศ์พวกวงศ์
ขึ้นกระฎี่ที่สถิตท่านบิดา	กลืนน้ำตาภิไม่ฟังเฝ้าพรังพราย
ศิโรราบกราบทำให้เปล้าจิต	รำคาญคิดอาลัยมิไคร่หาย
ชะรอยกรรมทำสัตว์ให้พลัดพราย	จึงแยกย้ายบิดูราชญาตีกา
มาพบพ่อท้อใจด้วยไกลแม่	ให้ตั้งแต่เสวีสร้อยละห้อยหา
ชนนีอยู่ครี้อยูรยา	บิดามาอ้างวางอยู่กลางไพร
ภูเขาขวางทางกันอรัญเวศ	ข้ามประเทศทุ่งท่าชลาไหล
เดินกันดารปาน ปีมะบรรลัย	จึงมาได้เห็นหน้าบิดาตัว

สุนทรภู่อยู่กับบิดาได้เดือนเศษก็ล้มป่วยลง ต้องรักษาอยู่หลายวันจึงกลายเป็นปกติ ในระหว่างที่เจ็บป่วยครั้งนี้ มีหลานสาว ๒ คนมาช่วยพยาบาลแล้วเกิดเรื่องหึงหวงกันขึ้น สุนทรภู่จึงลาบิดากลับกรุงเทพฯ

ทุกเข้าเย็นเห็นแต่หลานที่บ้านกร่ำ	ม่วงกับคำกลอยจิตขนิษฐา
เห็นเจ็บปวดนอนดิ้นช่วยฝึนยา	ตามประสาชื่อตรงเป็นวงศ์วาน
ครั้นหายเจ็บเก็บดอกไม้มาให้บ้าง	กลับริบคางเคื่องซ้องกันสองหลาน
จะว่ากล่าวน้ำโน้มน้ำประโลมลาน	ไม่สมานสโมสรเหมือนก่อนมา
ก็จนจิตคิดเห็นว่าเป็นเคราะห์	จึงจำเพาะหึงหวงพวงบุปผา
ต้องคร่ำครวญรวนอยู่ตู่เอกา	ก็เลยลาบิดูรงค์ทั้งวงศ์วาน

นิราศเมืองแกลงจบลงด้วยข้อความที่สุนทรภู่กล่าวเป็นเชิงฝากแม่จันทรวาคนแรกว่า

นิราศเรื่องเมืองแกลงแต่งมาฝาก	เป็นขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย
อย่าหมางหมองซ้องขัดต้อาลัย	ให้ชื่นใจเหมือนแต่หลังบ้างเถิดเอย

นิราศพระบาท

สุนทรภู่แต่ง *นิราศพระบาท* เป็นกลอนมีความยาวใกล้เคียงกับนิราศเรื่องแรกคือ ๔๖๒ คำกลอน เล่าว่าตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปพระพุทธรบาท

ตั้งศรศักดิ์บั๊กชำระกำทรวง	แสนอาลัยใจหายไม่วายท่วง
เจ้าคุณแค้นแสนโกรธพิไรพี	เสียดายดวงจันทร์พาพะงาม
จนพระหน่อสุริวงศ์ทรงพระนาม	แต่เดือนยี่จนย่างเข้าเดือนสาม
ด้วยเรียมรองมุลิกาเป็นข้าบาท	จากอารามแรมร้างทางกันดาร
ตามเสด็จโดยแดนแสนกันดาร	จำนิราศร้างนุชสุดสงสาร
	นมัสการรอยบาทพระศาสดา

วันจะจรรจากน้องสิบสองคำ
ว่าลึกถึงดวงจันทร์ควรรไลลา
ที่ประเทศเขตเคยได้เห็นเจ้า
แสนสลดให้ระทระทวยกาย

พอจวนย่ำรุ่งเร่งออกจากท่า
พี่ตั้งตาแลแต่ตามแพราย
ก็แลเปล่าเปลี่ยวไปน่าใจหาย
ไม่เหือดหายห่วงหวงเป็นห่วงครัน

สุนทรภู่อาศัยไปในเรือมหาตเล็กที่ตามเสด็จในฐานะมหาตเล็กผู้หนึ่ง ต้องพายเรือไปเอง
ขบวนเรือขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาเข้าคลองตะเคียน คลองสระประทุม คลองหัวรอ ขึ้นบกที่ท่าเรือ
แล้วออกเดินทางโดยขบวนช้างจนกระทั่งถึงพระพุทธรบาท ในขณะที่มีสักการพระพุทธรบาทสุนทรภู่ได้
กล่าวคำอธิษฐานว่า

มาเคารพพบพุทธรบาทแล้ว
ฉันเกิดมาชาตินี้มีแต่กรรม
ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากอบ
แม้กลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน
สตรีหนึ่งหนึ่งแพศยาหญิง
สัญชาติชายทรชนที่คนใด
ถ่วงรักใครขอให้ ได้คนนั้นด้วย
อย่ารู้มี โรคาในสารพวงค์
หนึ่งบิตรมารดาคนญาติ
ความระยาคำโตอย่าไต่ยิน
ทั้งหวายตรวนลั่นเครื่องที่ลำบาก
ใครปองร้ายขอให้กายมันเป็นเอง

ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
แสนระย่ายุยับด้วยอัจน
ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ขัดสน
ชื่อว่าจันแล้วจงจากท่าจัดไกล
ทั้งสองสิ่งอย่าได้ขัดพิสมัย
ให้หลักไกลร้อยโยชน์อย่าร่วมทาง
บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขัดขวาง
ทั้งรูปร่างให้ราวกับองค์อินทร์
ให้สุดผาดผาสุกเป็นนิจสิน
ให้สุดสิ้นสูญหายละลายเอง
ให้ปราศจากทั้งคนเขาข่มเหง
ให้ครันเครงเกียรติยศปรากฏครัน

สุนทรภู่พักอยู่ที่พระพุทธรบาท ๔ วันแล้วจึงตามเสด็จกลับกรุงเทพฯ

จอมนรินทร์เทวราชประภาษสั่ง
วันรุ่งแรมสามคำเป็นสำคัญ
ถึงท่าเรือลงเรือไม่แรมหยุด
แต่ตัวพี่ยังมาในสาคร
ได้วันครึ่งถึงเวียงประทับวัด
นิราศนับเเกาะเป็นเคราะห์ร้าย
ที่เปล่าเปลี่ยวมิ ได้อามาเสกใส่
ทั้งคนฟังคนอ่านสารแสดง

จะกลับยังอวาสเกษมสันต์
อภิวันท์ลาบาทพระชินวร
ก็เร็วสุดตั้งหน้ามหาสมร
น้ำใจจรมาถึงเสียก่อนกาย
โทมนัสอาศูรค้อยสูญหาย
เราจดหมายตามมีมาชี้แจง
ใครไม่ไปก็จงจำคำแถลง
ฉันขอแบ่งส่วนกุศลทุกคนเอย

นิราศภูเขาทอง

ในบรรดากลอนนิราศของสุนทรภู่ทั้งหมด นิราศเรื่องนี้นับว่าสั้นที่สุดคือมีความยาวเพียง ๑๗๖ คำกลอนเท่านั้น สุนทรภู่เริ่มต้นนิราศด้วยคำปรารภถึงสาเหตุที่ต้องออกจากวัดราชบูรณะว่า

รับกฐินภิญโญโมทนา	เดือนสิบเอ็ดเสด็จสู่พระวสา
ออกจากวัดทัศนาคูอาวาส	ชุลีลาลงเรือเหลืออาลัย
สามฤดูอยู่ดีไม่มีภัย	เมื่อตรุษสารทพระวสาได้อาศัย
โอ้อาวาสราชบูรณะพระวิหาร	มาจำไกลอารามเมื่อยามเย็น
เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น	แต่นั้นานับทิวาจะมาเห็น
จะยกหยีบธิดาเป็นที่ตั้ง	เพราะชุกเข็ญคนพาลมารานทาง
จึงจำล่าอาวาสนิราศร้าง	ก็ใช้ถึงแทนสัดเห็นชัดขวาง
	มาอ้างอ้างวิญญาในสาคร

เมื่อเดินทางออกจากท่าวัดราชบูรณะแล้วผ่าน ขึ้น มาถึงตำหนักแพและพระบรมมหาราชวัง สุนทรภู่ได้รำพันถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า

ถึงหน้าวังดังหนึ่งใจจะขาด	คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
โอ้ผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร	แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
พระนิพนพานปานประหนึ่งศิระชาติ	ด้วยไริฎาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
ทั้งโรคราชการมชดวิบัติเป็น	ไม่เลี้ยงเห็นที่ซึ่งจะพึงพา
จะสร้างพรตอดส่ำห่มบุญถวายเป็น	ประพาศฝ้ายสมณะทั้งวสา
เป็นสิ่งของฉลองคุณมุสิก	ขอเป็นข้าเคียงบาททุกชาติไป
ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั่ง	คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
เคยหมอบรับกับพระจมีนไวย	แล้วลงในที่นั่งบัลลังก์ทอง
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ	เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
จนกฐินสิ้นแม่น้ำและลำคลอง	มิได้ช่องเคืองขัดหทัย
เคยหมอบโกสได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ	ละอองอบรสวันขึ้นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา	วาสนาเราก้สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์

เรือของสุนทรภู่ขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ถึงกรุงเก่าจอดพักอยู่ที่ท่าวัดพระเมรุ รุ่งขึ้นจึง ได้ขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทอง

ครั้นรุ่งเช้าเข้าเป็นวันอุโบสถ
ไปเจดีย์ที่ชื่อภูเขาทอง
อยู่กลางทุ่งรุ่งโรจน์สันโดษเด่น
ที่พื้นลานฐานบัวมีถัดบันได
มีเจดีย์วิหารเป็นลานวัด
ห้องค้ำก่อย่อเหลี่ยมสลักกัน
บันไดมีสี่ด้านสำราญรื่น
ประทักษิณจินดนาพยายาม

เจริญรธรรมมาบูชาฉลอง
ดูสูงล่องลอยฟ้านภลัย
เป็นที่เล่นนาวาคงคาไส
คงคาไหลล้อมรอบเป็นขอบคัน
ในจังหวัดวงแขวงกำแพงกัน
เป็นสามชั้นเชิงชานตระหง่านงาม
ต่างชมชื่นชวนกันขึ้นชั้นสาม
ได้เสร็จสามรอบค้ำบับอภิวันท์

หลังจากนั้นสุนทรภู่ก็ล่องเรือกลับกรุงเทพฯ มาขึ้นจากเรือที่วัดอรุณราชวราราม ตอนท้าย
สุนทรภู่บอกถึงความมุ่งหมายในการแต่งนิราศเรื่องนี้ว่า

ตัวได้ไปเคารพพระพุทธรูป
เป็นนิสัยไว้เหมือนเดือนศรัทธา
ไซ้จะมีที่รักสมครมาด
ซึ่งควรวญคว่ำทำที่พิริพีไร
เหมือนแม่ครวคิ้วแกงพะเนงผัด
อันพริกไทยใบผักชีเหมือนสีกา
จงทราบความตามจริงทุกสิ่งสิ้น
นักเลงกลอนนอนเปล่าก็เศร้าใจ

ทั้งสกุปรวมธาตุพระศาสนา
ตามภาษาไม่สบายพอคลายใจ
แรมนิราศว่างมีตรพิสมัย
ตามวิสัยกาพย์กลอนแต่ก่อนมา
สารพัดเพี้ยชุนั่งเคื่องมั่งสา
ต้องโรยหน้าเสียดักหน้อยอ้อร้อยใจ
อย่างนี้กินินทาแกล้งแห่งใจ
จึงว่าไรเรื่องร้างเล่นบ้างเอย

นิราศเมืองเพชร

แต่งเป็นกลอนยาว ๔๑๘ คำกลอน ความตอนต้นของนิราศเรื่องนี้บอกว่าอาสาเจ้านายพระ-
องค์หนึ่งไปเพชรบุรีเพื่อหาของต้องพระประสงค์

ห้องฟ้าคล้าน้ำค้างลงพร่างพราย
อนาถหนาวครวมาอาสาเสด็จ
ลงนาวาหน้าวัดนมัสการ
ช่วยชุบเลี้ยงเพียงชนกที่ปกเกศ
จึงจดหมายรายทางกลางคงคา

ไรรอนรอนอ่อนแสงพระสุริย์ฉาย
พระพายชายชื่นเขยร่าเพยพลน
ไปเมืองเพชรบุรีรินทร์ถิ่นสถาน
อธิษฐานถึงคุณกรุณา
ถึงต่างเขตของประสงค์คงอาสา
แต่นาวาเลี้ยวล่องเข้าคลองน้อย

สุนทรภู่ออกเรือจากท่าหน้าวัดอรุณราชวรารามไปตามคลองบางกอกใหญ่ คลองบางลำเจียก
คลองขวาง คลองมหาไชย ออกปากคลองมหาชัยสู่มแม่น้ำท่าจีนแล้วไปเข้าคลองสามสิบสองคด คลองสุนัข-

หอน ออกลำนน้ำแม่กลองตรงไปปากอ่าว เลาะชายฝั่งปากอ่าวผ่านปากคลองโคกน ปากคลองซ่อง
ข้ามอ่าวยี่สิบสามเข้าคลองตะบูนผ่านตำบลต่าง ๆ ไปจนถึงเมืองเพชรบุรี สุนทรภู่ใช้เวลาเยี่ยมชมเยือนไปตาม
บ้านที่รู้จักหลายบ้าน

ครั้นไปเยือนเรือนหลานบ้านวัดเกาะ	ยังทวงเพลาะแพรตำที่ท่าหาย
ต้องใช้สีทับทิมจึงย้อมพราย	วิลาสลายลอยทองสนองคุณ
แล้วไปบ้านตาลเรียงเคียงบ้านไร่	ที่นับในน้องเนื้อช่วยเกือหนุน
พอวันนัดชด้น้ำเขาทำบุญ	เห็นคนวุ่นหยุดยั้งยืนร้งรอ
เขว่าน้องของเราเป็นเจ้าสาว	ไม่รู้ราวเรื่องเร่มาเจอหอ
เหมือนจุดไต้ว่ายน้ามาดำตอ	เสียแรงถ่อกายมาก้ออภัพ
จะแทนคุณบุญมาประสาหยาก	ต้องกระตาดตั้งหนึ่งศรกระดอนกลับ
ได้ฝากแต่แพรผำกับบ้ำทรัพย์	ไว้สำหรับหนึ่งนั้นทำขวัญน้อง
ไปปีหนึ่งครั้งปีเมื่อมีลูก	จะมาผูกมือบ้างอย่าหมองหมอง
แล้วมาเรือเหลือรำลึกเฝ้าตรีกรตรง	เที่ยวฉลองคุณท่านทุกบ้านเรือน

ต่อจากนั้นได้เดินทางไปในมัสการพระพุทธรูป แล้วไปเที่ยวเขابันไดอิฐและถ้ำเขาหลวง
ที่ถ้ำเขาหลวงนี้สุนทรภู่ได้รำพันถึงความหลังไว้ว่า

แล้วเดินดูภูผาศิลาล้อม	บ้างออกเงอมเงาระยับสลับสี
เป็นห้องน้อยรอยหนังสือลายมิมิ	คิดถึงปีเมื่อเป็นบ้ำเคยมานอน
ชมลูกจันกลั่นกลิ่นระรินริน	จนเที่ยงคืนแขนซ้ายกลายเป็นหมอน
เห็นห้องหินศิลาหน้าอาวรณ์	เคยกล่าวกลอนกล่อมช้ำไอ้ชาติตรี
พอจวนรุ่งฝูงนกวิหคร้อง	เรไรซ้องเสียงจิงหรีดตังดีดสี
คิดคะเนถึงตัวกลัวต้องดี	ต่อช้ำปีจึงค่อยวายคล้ายน้ำตา
โอ้ยามยากจากบุรินทร์มาถิ่นเถื่อน	ไม่มีเรือนแรมอยู่ในคูหา
เดือนสว่างต่างได้เมื่อไสยา	แผ่นศิลาต่างฟูกกระดุกเย็น
ยังรินรินกลิ่นกลิ่นจันท์กระแจะ	เหมือนจะแนะนำจิตให้คิดเห็น
เหลือรำลึกนึกน่าน้ำตากระเด็น	ไอ้จำเป็นเป็นกรรมจึงจำใจ
มาเห็นถ้ำน้ำตาลงพรากพราก	แต่เพื่อนยากยังไม่เห็นว่าเป็นไฉน
จะไปเรือนเยือนเยี่ยมก็เจียมใจ	ขอสงฆ์ไว้เถิดถ้ำที่ชาทรวง

สุนทรภู่จับนิราศเมืองเพชร ในตอนที่แวะวัดพระธาตุแล้วลงเรือกลับกรุงเทพฯ ตั้งความว่า
แล้วเลี้ยวลงตรงหน้าวัดพระธาตุ พอเดือนคลาตคล้ายจ้าวสวรรค์มี
ดูพระปรากฏกลางอารามกึ่งามดี แต่ไม่มีเงาบังเป็นอย่างไร
สาธุสะพระมหาดลาคด ยังปรากฏมิได้เชื่อมที่เชื่อมใส
พอไถ่ขันวันทาลาครวไร ลงเรือใหญ่ล่องมาถึงธานี
จึงจดหมายรายความตามสังเกต ถิ่นประเทศแควทางกลางวิถี
ให้อ่านเล่นเป็นเรื่องเมืองพริบพรี ผู้ใดมีคุณก็ได้ไปแทนคุณ
ทั้งผ้าหอมย้อมเหลืองได้ปลื้มหอม พระประทมที่ล้ำเนาภูเขารุ่น
กุศลนั้นบรรดาที่การุญ รับส่วนบุญเอาเถิดท่านที่อ่านเอย

นิราศวัดเจ้าฟ้า

กลอนนิราศเรื่องนี้นับว่ามีความยาวเป็นอันดับสองรองจากนิราศเมืองแกลง คือมีความยาว
๔๖๘ คำกลอน สุนทรภู่สมมติให้พัด บุตรชายซึ่งกำลังบวชเป็นเณรเป็นผู้แต่ง ดังที่เริ่มต้นว่า

เป็นเรื่องความตามติดท่านบิทร	เณรหนูพัดหัดประดิษฐ์คิดอักษร
พอออกเรือเมื่อตะวันสายณห์ย่ำ	กำจัดจระจากนิเวศน์เซตุพน
ตะลิ่งเหลียวเปลี่ยวเปล้าเมื่อคราวจวน	ละอองน้ำค้างย้อยเป็นฝอยฝน
ไอธานีศรีอยุธยามนุษย์แน่น	ไม่มีคนเกื้อหนุนนกรูณา
จะหารักสักคนพอปนยา	นับโกฏิแสนสาวแก่แก่ภาษา
เสียแรงมีพี่ป่าหม่อมน้ำสาว	ไม่เห็นหนานึกสะอื้นฝืนฤทัย
มายามยึดจิตเปรี้ยวไปเจียวใจ	ล้วนขาวขาวคำหวานน้ำตาลใส
	เหลืออาลัยลมปากจะจากจร

สุนทรภู่ไปวัดเจ้าฟ้าอากาศครวณมีบุตรและศิษย์ติดตามไปด้วยหลายคน เรือออกจากท่าวัด
พระเชตุพนวิมลมังคลารามเวลาเย็น ขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เมื่อผ่านวัดพนัญเชิงแล้วเข้าคลอง
สวนพลู ขึ้นพักที่วัดใหญ่ทำพิธีจับพรอท แต่ไม่เป็นผล จึงออกเดินทางบอกจากวัดใหญ่ไปวัดเจ้าฟ้า
อากาศเพื่อหาอายุวัฒนะตามลายแทงที่ได้มา

ที่รุระพรอทเป็นปลอดเปล้า	ยังดูเลาตายแทงแสงดวงฉวิล
ท่านนอนอ่านลานใหญ่ฉันได้ยิน	ว่ายากินรูปร่างมอร่ามเรือง
แม้พันพันหักงอกคมหงอกหาย	แก่กลับกลายเป็นนุ่มเนียนเรือเหลืออง
ตะวันออกบอกแจ้งเป็นแขวงเมือง	ท่านจัดเครื่องครบครันทั้งจันทน์จวง

พิธีชุธาษาอายุวัฒนะเริ่มขึ้นตอนกลางดึก แต่พอเริ่มพิธีก็เกิดเหตุวิปริตต่าง ๆ คือ

ทั้งฟ้าร้องก้องกึกพลีกลั่น	อินทรีย่นซบพุ่มเหมือนทูปหลัง
สติสิ้นวิญญูละล้าละล้ง	สู่ภวังค์วับเหมือนหลับไป
เป็นวิบัติอัศจรรย์มหันต์เหตุ	ให้อาเพศเพื่อจะห้ามตามวิสัย
ทั้งพระพลอยม้วยหลับระงับไป	แสงอุทัยรุ่งขึ้นจึงฟื้นกาย
เที่ยวหาย่ำตามหาทั้งผ้าห่ม	มันตามลมลอยไปข้างไหนหาย
ไม่พบเห็นเป็นนาระอาอาย	จนเบียงบ้ายบิดาจะคลาไคล
ทำยห้อมตองครอผ้าอุกาพระ	ควรจะวันทาอัชฌาศัย
ถวายวัดตัดตำราไม่อาลัย	ขอภัยพุทธรัตนปฏิมา

ในที่สุดสุนทรภู่ก็เดินทางกลับกรุงเทพฯ ตอนท้ายของนิราศเรื่องนี้ ได้กล่าวเป็นนัยถึงหญิงคนใดคนหนึ่งดังนี้

เหมือนภุมรินบินหาซึ่งสาโรช	ถึงร้อยโยชน์แถมกลิ่นคงบินถึง
แต่ดอกไม้ไท่ท้าวในดาวดึงษ์	ไม่พ่นซึ่งพวงหมุ่มแมลงภู่ม
เช่นกระต่ายกายสิทธิ์นั้นผิดเพื่อน	ขึ้นแต่มีเดือนได้จนชิตสนิทสนม
เสน่หาอาลัยใจนิยม	จะใคร่ชมเช่นกระต่ายไม่วายตรอม
แต่เกรงเหมือนเดือนแรมไม่แจ่มแจ้ง	สุดจะแฝงฝากเงาฝ้าถนอม
ขอเดชะจะได้พึงให้ถึงจอม	ขอให้น้อมน้อมสวาทอย่าคลาดคลา
ไม่เคลื่อนคลายหน้าแห่งจะแฝงฝ้า	ให้เหมือนเงาตามติดขนิษฐา
ทุกคำคืนชื่นชุ่มพุ่มผกา	มิได้แก้วแววตานาทร
มณฑาทิพย์กลีบบานตระการกลืน	ภุมรินหรือจะร้างห่างเกสร
จงทราบความตามใจอาลัยวอน	เดชะกลอนกล่าวพลอบให้ตอบคำ
จะคอยฟังตั้งคอยสอยสวาท	แม้เหมือนมาดหมายจะชิมให้อิ่มหน้า
ถ้าครั้งนี้มีได้เยอนยังเออนอำ	จะต้องคร่ำครว้เปล้าแล้วเราเอย

นิราศอิเหนา

นิราศเรื่องนี้สันเป็นอันดับสองรองจาก*นิราศภูเขาทอง* คือยาว ๒๐๒ คำกลอน นับเป็นนิราศที่แปลกกว่าเรื่องอื่น ๆ เพราะแต่งเป็นคำคร่ำครวญของอิเหนาในตอนที่ต้องพรากจากบุษบา โดยเริ่มต้นว่า

ปางอิเหนาเศร้าสุดถึงบุษบา
 ตะลึงเหลียวเปลี่ยวเปล่าให้เหงาหึง
 โอ้เย็นค่าน้ำค้างลงพร่างพร้อย
 หรือเทวัญชั้นฟ้ามาพาน้อง
 แม้นน้องน้อยลอมถึงชั้นตรีงษ์ไทร
 หรือไปปะพระอาทิตย์พิทวาศ
 หรือเมฆลาพาชวนเนวลละออง
 หรือไปริมหมิพานต์ชานไกรลาส
 หรือจะออกนอกเนมินทร์อิสินธร
 อิเหนาเที่ยวถามหาบุษบาซึ่งถูกลมหอบไป

นิราศร้างห่างเหินท่า
 พระพายพาพัดน้องเที่ยวล่องลอย
 สุขลปริ่มเปี่ยมเหยาเหาะเหาะผอย
 น้องจะลอยลมบนไปไหนใด
 ไปไว้ห้องช่องสวรรค์ที่ชั้นไหน
 สหสนัยจะช่วยรับประทับประคอง
 ไปร่วมอาสน์เวชยันต์ผืนผยอง
 เทียวล่องล่องเลียบฟ้าชมสาคร
 บริเวณเมรุมเสราขสิงขร
 เทียวล่องยวักนอบฟ้าภาลัย
 ระหว่างนั้นก็รำพึงรำพันด้วยความเสนาหาอาลัย

ไอ้รินรินกลิ่นนวลยังทลหอม
 ยังรินรินชื่นใจอาลัยวอน
 จนซึ้งค้ำย่ำหึ่งหึ่งกระหิม
 โอ้ยามอยู่คู่หาเวลานี้
 ใล้ออกเลยเลยคู่และขุนละม่อม
 ยิ่งเคลิ้มเคลิ้มเช่นปะทะทุ่งกระพุ่มพวง
 จนเคลิ้มลวงค์หลงเซยเซยยหุน
 ครันรู้สีกัดจันสะอันอาย

เคยถนอมเม นบทรงดวงสมร
 สะอื้นอื้นอารมณ์ระทมทวิ
 ยิ่งโศกซึ้งโศกถึงยาหยี
 เคยพาที่ทอดประทับไว้กับทรง
 เคยโอบอ้อมอ่อนตายนไม่ห้ามหวง
 เคยแนบทรงวงไสภาสน์ไม้คลาดคลาย
 ถนอมอุ่นแอบประโลมว่าโฉมฉาย
 แสนเสียดายสุดจะตื้นสิ้นชีวัน

อิเหนาเที่ยวติดตามหาไปจนทุกหนทุกแห่งสิ้นเวลา ๗ เดือนก็ไม่พบบุษบา จึงสร้างอาศรม
 บวชอยู่ที่ภูเขาแห่งหนึ่งและคงคร่ำครวญถึงบุษบาอยู่ต่อไปจนจบนิราศ

จึงหยุดพักยั้งตั้งอาศรม
 ปะดาปายัน้อยบรพต
 ภาวนาว่าจะตั้งปลงสังเวช
 จะสวดมนต์ตันอุกไปผูกปลาย
 คิดถึงนุชบุษบาออกมานั่ง
 พระกรวดน้ำว่าด้วยอาวรณ์
 จะอุตสาห์ปะดาปารักษากิจ

รักษาพรหมจรรย์ด้วยกัมหมต
 อุตสาห์อดลาลัยก็ไม่คลาย
 ก็หลับเนตรเห็นกูไม่รู้หาย
 ก็กลับภวณเว็องราวเป็นกล่าวกลอน
 บนบัลลังก์เหลี่ยมผ หน้าสิงขร
 หวังสมรเหมียนจะคลาดในชาตินี้
 ยวยอุทิศผลมาถึงยาหยี

จะเกิดไหนในจังหวัดปัตตานี
เป็นจีนจามพราหมณ์ฝรั่งแลอังกฤษ
มันเป็นไทยให้เป็นวงศ์ร่วมพงศ์พันธุ์
ครั้นกรวดน้ำสำเร็จเสด็จกลับ
ทุกเช้ารำลึกเผ่าตรีภุคครอง

ให้เหมือนปีกกับขลุ่ยต้องทำนองกัน
ให้สนิทเสนาหาตุนาหงัน
พอโสกันต์ให้ได้อยู่เป็นคู่ครอง
เข้าห้องหับไทยให้พระทัยหมอง
จนชาติครองคราวสวาทนिरาคเอย

นิราศสุพรรณ

นิราศเรื่องนี้เป็นเรื่องเดียวที่สุนทรภู่แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพ มีความยาวถึง ๔๖๒ บท เล่าเรื่องการเดินทางไปสุพรรณบุรี โดยเริ่มต้นว่า

เดือนช่วงดวงเด่นฟ้า
จวบจรวีศรีศรีมีพราว
ยามดึกนีกทวนาวหนาว
เย็นฉ่ำน้ำค้างย้อย
มหานาคชะวากว้าง
ชุ่มชื่นรื่นรุกข์สอง
ชุกคิตมิตรหมายครอง
กลัดกรกเรือช้า

ดาดาว
พรางพร้อย
เขยแนบ แอบเอย
เยือกฟ้าพาทหนาว
คุ้งคล่อง
ผิงน้ำ
สัจสวาท ชาติเอย
โศกทั้งหมางสมร

ขอฝากซากสวาทสร้อย
ไว้ที่ท่าสาคร
ศาลาน่าวัดพร
ใครที่พี่เป็นผู้

สุนทร
เขตน
พี่ฝาก มากเอย
พี่ให้อภัยครั้น

จำร้างห่างน้องนิก
สองฝ่ายชายหญิงยวน
หวังชายฝ่ายหญิงชวน
กลเช่นเล่นซกเส้า

น้ำสรวล
ยั่วเย้า
ชื่นชื่น เห็นเอย
เสพเพื่อนเพื่อนเกษม

สุนทรภู่ผ่านมาทางคลองมหานาค คลองโอ่งอ่าง ออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยาแล้วขึ้นมาเข้าคลองบางกอกน้อย เมื่อเรือผ่านพระบรมมหาราชวัง สุนทรภู่รำพึงรำพันถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกล่าวถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ดังนี้

ยลฉนวนหน้านึกน้ำ
พระที่นั่งบัลลังก์ทอง

เนตรนอง
ที่เฝ้า

ข้าราชการนิพนธ์สนอง	เสด็จสนิท ชิดเอย
สิ้นแผ่นดินปั้นเกล้า	กดับร้างห่างจนวน
แบ่งบุญสุนทรเชื้อ	ชินวงศ์
สืบช่างทางพุทธพงศ์	ผ่องแผ้ว
ถวายพระหริวัฑฑ์ทรง	สารพิเศษ เศวตเอย
ลุโลกโมกษ์เมืองแก้ว	กิจร้ายหายสูญ
อีกองค์มังกฎเกล้า	ชาวกรุง
สืบกษัตริย์ขัตติย์บำรุง	รอบแคว้น
ถวายพระอันทรงผดุง	พระเดชเฟื่อง กระเดื่องเอย
สิ่งโศกโรคเรื่องแค้น	ขจัดฝ้ายวายเชื้อ
ท่าช่างหว่างค่ายล้อม	แหล่งสถาน
ครึ่งพระโกศโปรดประทาน	ที่ให้
เคยอยู่คู่สาราญ	ร่วมเย้า เจ้าเอย
เห็นแต่ที่มีได้	พบน้องครองสงวน

จากคลองบางกอกน้อยเข้าคลองโยง แม่น้ำนครชัยศรี เข้าคลองสองพี่น้อง คลองกฤษณา ผ่านตำบลต่าง ๆ ไปตามลำดับ ครั้นถึงตัวเมืองสุพรรณ ได้ไปไหว้พระวัดป่าเลไลยก์ แล้วออกเรือต่อไป ผ่านตำบลบ้านทิง ไปขึ้นบกที่วังหิน เดินทางไปถึงหมู่บ้านกะเหรี่ยง ได้ชาวกะเหรี่ยงเป็นคนนำทางต่อไป ผ่านหมู่บ้านละว้าแล้วพากันเดินบุกรุกป่าผาดงไปด้วยความลำบาก จนกระทั่งไปพบพระเจดีย์ข้างถ้ำในป่า ซึ่งคาดว่าคงจะเป็นที่เก็บแร่ปรอท และวิธีแปรธาตุให้เป็นทอง สุนทรภู่งจึงได้ตั้งพิธีบวงสรวงสังเวद्यขอความสำเร็จในการหาแร่ครั้งนี้ แต่ก็ไม่สำเร็จจึงคิดเดินทางกลับ กว่าจะผ่านโขลงข้างออกมาได้ก็ต้องผจญภัยอย่างหนัก เมื่อเดินทางมาถึงสองพี่น้องจึงได้ลงเรือกลับกรุงเทพฯ

โคลงแทนแผนที่ข้าง	ทางสุพรรณ
เที่ยวเล่นเป็นสำคัญ	เขตคู้ง
ไรร่น่าบั้งจันต-	ประเทศ ทูเรศเอย
เขาท่าลำธารถุ้ง	ถิ่นละว้าป่าโขลง
หวังไว้ให้ลูกเต้า	เหล่าหลาน
รู้เรื่องเปลืองป่วยการ	เกิดร้อน
อายุวันชนะขนาน	นี้พ่อ ขอเอย
แร่ปรอททยอดยากซ่อน	คิดไว้ให้จำ

โคลงไว้ใช้ชื่ออ้าง	ต่างนาม
นาศบริพันธ์ตาม	กบเดิน
สระล้วนส่วนอักษรสาม	สกดแคร์ แม่นา
ช้อนดอกบอบกบวัน	ว่าไว้ให้ฟัง

รำพันพิลาป

ถึงแม้ว่าเรื่องนี้จะมิได้มีคำว่า “นิราศ” ปรากฏอยู่เช่นนิราศเรื่องอื่น ๆ ของสุนทรภู่ แต่ลักษณะการแต่งและวิธีการพรรณนาของ *รำพันพิลาป* ก็เห็นได้ชัดเจนว่าเป็นนิราศ สุนทรภู่ใช้นิราศเรื่องนี้รำพันถึงวิถีชีวิตที่ผ่านมาอย่างน่าสนใจด้วยกลอนที่มีความยาวใกล้เคียงกับนิราศเมืองเพชร คือ ๔๒๔ คำกลอน โดยเริ่มต้นว่า

ฟังพบเห็นเป็นวิบัติมหัศจรรย์	สุนทรทำคำประดิษฐ์นิมิตฝัน
แต่งไว้เหมือนเตือนใจจะได้คิด	จึงจดวันเวลาด้วยอาวรณ์
จนแปดวันจันทร์ทวารเวลาอน	ในนิมิตเมื่อภวังค์วิสังหรณ์
ระลึกคุณบุญบวชตรวจจกสิน	เจริญพรภาวนาตามบาลี
เงียบสงัดวัดวาในราตรี	ให้สุดสิ้นดินฟ้าทุกราศี
หึ่งหึ่งเรื่อยเรื่อยขึ้นสะอื้นอก	เสียงเบ็ดผีหิวหิวจัดจรัสเรียง
เสียงแมงมุมอ้อมไข่มมาได้เพียง	สำเนียงนกแสกแตกแสบแสบเสียง
ผ่ายเสียงหนูมุสิกกิกกิกร้อง	ต็อกเพียงผิงผิงตะสิงฟัง
อนึ่งผิงซึ่งมาทำประจำรัง	เสียวสยองยามยนิถวิลหวัง
ยึ่งเยือกทรวง่วงเหงาซบเซาโศก	ริมบานบังบินร้องสยองเย็น
ไม่เทียมเพื่อนเหมือนจะพาเลื้อยตากระเด็น	ยามวิโยคยากแค้นสุดแสนเข็ญ
	เที่ยวช้อนเร้นไว้ญาติหวาดวิญญา

สุนทรภู่กล่าวถึงสถานที่ที่เคยท่องเที่ยวไปในอดีตหลายแห่ง แต่ละแห่งที่สุนทรภู่ได้ไปประสบความสำเร็จลำบากอย่างไรไว้ก็ไม่วันที่จะกล่าวถึง เช่น

ไ้อยามอยู่สุพรรณกินมันเผือก	เคี้ยวแต่เปลือกไม้หมากเปรี้ยวปากเหลือ
จนแรงโรยไทยหิวหอมผิวเนื้อ	พริกกับเกลือลวกใหญ่ยังไม่พอ
ทั้งผ้าพาดบาตรเหล็กของเล็กน้อย	ขโมยดอยไปทิ้งเรือไม่เหลือหลอ
เหลือแต่ผ้าอศัยเสียใจคอ	ชาวบ้านทอดวายแทนแสนศรัทธา

คิดถึงคราวเจ้านิพพานสงสารโศก
ลงหนองน้ำปล้ำตะเข้หาคเวตดา
วันไปอยู่ภูผาเขามัวว้าง
ครันตึกตุงเหลื่อมเลื่อยเลื่อมลาย
หนีไม่พ้นจนใจได้สติ
เสียงฟู่ฟู่ซู่ซู่เคล้าคลอเคลีย
ดูใหญ่เท่าเสากระโดงมิโป่งสิง
คิดจะตีหนี ไปกลัวไม้เท้า

ไปพิศศรีโลกฉายแสงแสวงหา
ช่วยรักษาจึงได้รอดไม่วอดวาย
เหนื่อยนอนพิงพิงโศลหลับใจหาย
ล้อมรอบกายเกี่ยวตัวกันผิวเมีย
สมาธิถอดชีวิตอุทิศเสีย
แลปลิ้นเลียแล้วเลื่อยแลเพื่อยยาว
เป็นรูปหญิงยืนหลอกผมหงอกขาว
ไอ้เคราะห์คราวขึ้นไปเหนือเหมือนเหลือตาย

สิ่งที่สุนทรภู่รำพึงรำพันถึงอยู่เสมอใน *รำพันพิลาป* คือ “เทพธิดา” ดังที่กล่าวไว้แล้วในตอน
ที่ว่าด้วยประวัติ ซึ่งเรื่องนั้นน่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สุนทรภู่ต้องอำลาวัดเทพธิดาด้วยความอาลัย-
อาวรณ์

เห็นทับทิมริมกระฎีสอดยี่ โถ
เห็นต้นขาน้ำกระไดใจเสียดาย
ได้เก็บฉันทันจะน้อยอร่อยรส
จะซื้อหาซาจันทรัพย์สินจน
ไอ้ชาตินี้มีกรรมเหลือลำบาก
ไอ้กระฎีที่จะจากฝากน้ำดา
เคยเยี่ยมเยือนเพื่อนเก่าเมื่อเราอยู่
ยืมหนังสือลือเลื่องถามเรื่องราว

สะอื้นไอ้อาลัยจิตใจหาย
เคยแก้อายหลายครั้งประทังทน
ด้วยยามอดอดคัดค้านขัดสน
จะจากต้นเขาให้อาลัยซา
เหมือนนกพรากพลัดรังไว้ฝั่งฝ้า
ไว้คอยลาเหล่านักเลงฟังเพลงยาว
มาหาสูดแลทั้งแก่สาว
ไอ้เป็นคราวเคราะห์แล้วจำแคล้วกัน

ในตอนท้ายของเรื่องนี้สุนทรภู่ได้ปรารภว่า เมื่อลาสิกขาบทแล้วจะพาหญิงที่ตนรักไปท่อง-
เที่ยวต่างประเทศ เช่น ชวา และ อินเดีย แต่ก็ไม่ได้หวังว่าจะมีโอกาสเช่นนั้นเพราะตนเป็นคน
มีกรรม

เหมือนเรื่องรักจักประเวศประเทศถิ่น
แม้ขันเคืองเปลืองปลิดไม่คิดคบ
เหมือนยักษ์ที่สิงขรต้องศรกก
อยู่บนพวรีที่ตรงหว่างเขานางประจันต์
แสนวิตกกอกพระยาอุณณาพร
ศรสะเทือนเหมือนนุระจะระยา
ถึงกระไรได้อุตสาห์อาสาสมัคร

มีทันสิ้นสุดคำก็จำจบ
จะเศร้าชบโศกสะอื้นทุกคืนวัน
บักตรึงอกอานุภาพซ้ำสาปสรร
เสียงไก่ขันขึ้นนทรีคอยตีซ้ำ
สุดหมายมาดไม่มีผู้อุปถัมภ์
ต้องตีซ้ำซ้ำในฤทัยระทม
ขอเห็นรักสักเท่าซีกกระดิกผม

พอชื่นใจได้สว่างสร้างอารมณ์
ถวิลหวังสังวาสสวาทแสวง
ฝากผีปากฝากคำที่สำคัญ
เปรียบเหมือนกับขับกล่อมสนอมเสน่ห์
เสวยสวัสด์พัฒนาสถาวร

เหมือนนิยมสมคะเนเกิดเทวัญ
ให้แจ่มแจ้งแต่งตามเรื่องความฝัน
ชื่อราพันพิลาปลากาพย์กลอน
สำเนียงเห่เทวัญริมบรรจจรณ์
วานฟังกลอนกลอยแก่เกิดแม่เอย

นิราศพระปฐม

นิราศเรื่องนี้แต่งเป็นกลอนยาว 448 คำกลอน สุนทรภู่เล่าเรื่องการเดินทางไปนมัสการ
พระปฐมเจดีย์ โดยเริ่มต้นคล้าย ๆ กับกลอนนิราศเรื่องก่อน ๆ คือ

ลงนาวาคลาเคลื่อนออกเคลื่อนลำ
น้ำค้างย้อยพร้อยพรหมเป็นลมว่าว
มาสูญเหมือนเดือนดับพยับโพยม
ไอหนาน้ำหนาวควรวนเป็นที่สุด
นิราศร้างทางเหให้เรรวน
ที่ปลูกรักจักได้ชื่นทุกคืนค่า
ที่ชื่นเชยเคยรักเหมือนหลักประโคน

ถวิลวันจันทร์ทิวาชื่นห้าค่ำ
พอฆ้องย่ำยามสองกลองประโคม
อนาถหนานึกเคยได้เซยโถม
ให้ทุกข์โถมนัสในฤทัยควรวน
จะจากนุชแนบข้างไปห่างหวน
มิได้ชวนเจ้าไปชมประชมประโทน
ก็แต่ย่ำตายฝอยกรองกรวยไกร่น
ก็หึกไค่นขาดสูญประยูรวงศ์

เรือของสุนทรภู่เข้าคลองบางกอกน้อย คลองขวางบางกรวย คลองขวางบางระนง คลอง
โยงบางเชือก ถึงบ้านเพนียด แล้วจึงขึ้นบกเดินทางทำไปจนกระทั่งถึงพระปฐมเจดีย์ ขึ้นนมัสการ
พระบรมสารีริกธาตุ พร้อมทั้งอธิษฐาน

สาธุสะพระปฐมบรมธาตุ
ข้าทำบุญคุณพระช่วยอนุกุล
หนึ่งขอฝากปากคำทำหนังสือ
สุนทรอาลักษณ์เจ้าจักรวาล
อนึ่งมนุชย์อุตริตติต่างต่าง
ให้หินเพือนเหมือนเราสาปในกาพย์กลอน
อนึ่งหญิงทั้งสัตย์เวลาดัดขาด
ข้างนอกนวลส่วนข้างในใจสุดา
ถึงรูปชั้วตัวดำระกำยาก

จงทรงศาสนาอย่าไม่รู้สูญ
ให้เพิ่มพูนสมประโยชน์โพธิญาณ
ให้สืบชื่อชั้วฟ้าสุธาสถาน
พระทรงสารศรีเศวตเกศกฤษณ
แล้วเอาอย่างเทียบทำคำอักษร
ต่อโอ้นอ่อนออกชื่อจึงลือชา
ถึงเนื่อน้ำธรรมชาติไม่ปรารธนา
เหมือนปลาร้าร้ายกาจจืดจางจริง
รู้รักปากรักหน้าประสาหญิง

ถึงปากแห่วงข้างคอดไม่ทอดทิ้ง	จะรักยิ่งยอดรักให้หนักครัน
จนแก่กงกเงินเดินไม่รอด	จะสู้กอดแก้วตาจนอาสัญ
อันหญิงลึงหญิงค่างหญิงอย่างนั้น	ไม่ผูกพันพิศวาสให้คลาดคลา
ขอเดชะพระมหาอานิสงส์	ซึ่งเราทรงศักราชพระศาสนา
เสน่ห์ไหนให้คนนั้นกรูณา	เหมือนในอารมณ์รักประจักษ์ใจ

เมื่อมัสการพระประชมและชมกษมไม่รอบ ๆ บริเวณนั้นแล้วจึงเดินทางกลับ ตอนจบ

นิราศเรื่องนี้ได้กรวดน้ำไว้ด้วยดังนี้

แล้วลาออกนอกโบสถ์ขึ้นโชดหิน	กรวดวารินรดทำคำอักษร
ส่งส่วนบุญสุนทรสาธนาพร	ถึงบิตรมารดาครูอาจารย์
ถวายเป็นกุศลกุญชรเยศ	ทรงเศวตคชงามทั้งสามสาร
เสด็จถึงซึ่งบุรีนรีพาน	เคยโปรดปรานเปรียบเปี่ยมได้เทียมคน
สิ้นแผ่นดินปั่นเกล้ามาเปล้าอก	น้ำตาดกตายน้อยลงร้อยทน
ขอพบเห็นเป็นข้าฝ่ายคุณ	พระคุณสิ้นเลี้ยงเฉลิมให้เพิ่มพูน
ถึงล่วงแล้วแก้วเกิดกับบุญฤทธิ์	ยังช่วยบิณฑกอยู่ไม่รู้สูญ
สิ้นแผ่นดินทินกรจรจำรูญ	ให้เพิ่มพูนพอสว่างหนทางเดิน
ตั้งจินดาห้าดวงช่วงประทีป	ให้ชูชีพช่วยทุกข์เมื่อฉุกเฉิน
เป็นทำนอุปถัมภ์ไม่กล้าเกิน	จงเจริญเวียงวงศ์ทรงสุธา
อนึ่งน้อมจอมนิกรอักษรราช	บำรุงศาสนาสงฆ์ทรงศึกษา
จงไพบูลย์พลสวัสดิ์วัฒนา	ชนมาทมนั้นแสนอย่าแค้นเคือง
ลี โนนทกตกดินพอสันแสง	ตะวันแดงตูป่าเป็นผ้าเหลือง
ลี โรรวาบกรวบลากลับมาเมือง	เป็นสันเรื่องที่ได้ชมประชมเอย

ประเภทนิทาน

โคบุตร

นิทานคำกลอนเรื่องนี้มีความยาว ๘ เล่มสมุดไทย บางท่านเข้าใจว่าเป็นนิทานเรื่องแรกของสุนทรภู่ ซึ่งดูเหมือนจะแต่งก่อน *นิราศเมืองแกลง* เสียอีก แต่บางท่านก็ว่าสุนทรภู่แต่งนิทานเรื่องนี้ในบั้นปลายของชีวิต *โคบุตร* เป็นนิทานประเภท “จักรๆ วงศ์ๆ” ซึ่งสุนทรภู่เคยได้ยินได้ฟังมา ดังที่กล่าวไว้ในตอนเริ่มต้นว่า

เป็นปฐมสมมตินิทานมา
ฉันชื่อภู่รู้เรื่องประจักษ์แจ้ง
ตามสตรีเริ่มเรื่องนิยาย

แต่ปางหลังครั้งว่างพระศาสนา
ด้วยบัญญัติยังประวิงหังหญิงชาย
จึงแสดงคำคิดประดิษฐ์ถวายเป็น
ให้เพริศพรายพริ้งเพราะเสนาะกลอน

แล้วจึงเริ่มเรื่องตั้งแต่ก่อนกำเนิดโคบุตรว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจากความสัมพันธ์ระหว่างนางฟ้ากับพระอาทิตย์

จะว่าปางนางสวรรค์สวยสุข
เผยพระเกลแกลดูแผ่นดินดอน
ผลกรรมนำจิตให้พิศวาส
เห็นพระสุริโยทัยเธอไคลคลา
 मैंนสามิมิได้เหมือนพระอาทิตย์
ผลกรรมจำจากวิมานทอง
เห็นสระศรีมีบัวระดาดา
เกิดเป็นรูปนารีนิรมล
อยู่ประมาณนานมาในบัวหลวง
จะกล่าวถึงสุริยาทิพากร
อรุณโรจน์ไซติช่วงดวงจรัส
พิศเพ่งแสงแลในโลกา
เพราะรักเราเจ้าต้องมาสิ้นชีพ
จำจะช่วยให้อนงค์คงวิมาน
จึงแบ่งภาคจากรถระเห็จเหาะ
พระหัตถ์หักปทุมมาจากวาริ
คลี่ปทุมอุ้มนางขึ้นวางดัก
กุศลเราเคยสมภิรมย์กัน
พี่พึงรู้ว่าเจ้าอยู่ในโกเมศ
จะช่วยเจ้าเยาวลักษณ์วิไลทรง

อยู่ปรางค์มุขพิมานสโมสร
เห็นไกรสรคลอดลูกในหิมวา
นุชนาฏจะใครมีไอโรสา
กัลยานีกไปตั้งใจปอง
ไม่ขอคิดสมสู่เป็นคู่สอง
นางก็ต้องจืดด้วยใจตน
สุดสวาทจิตประหวัดเข้าปฏิสนธิ์
กลีบอุบลหุ้มไว้ในสาคร
สุดาดวงกำดัดชมสมสมร
เสด็จจรเลี้ยวเหลี่ยมพระเมรุมา
ส่องจังหวัดภาพหินพระเวหา
เห็นนางฟ้าอยู่ในพุ่มปทุมมาลัย
เกิดในกลีบบุษบาน่าสงสาร
พระสุริยกาลโสมนัสสวัสดิ์
ลงเฉพาะสระใหญ่ในไพรีศรี
มานั่งที่ร่มไทรในไพรีวัน
แม่ยอดรักปั้นสุรางค์นางสวรรค์
บุญจึงบันดาลใจให้เจาะจง
จึงประเวศติดตามด้วยความประสงค์
ให้คืนคงเมืองฟ้าสุราลัย

เมื่อนางฟ้ามีบุตรกับพระอาทิตย์แล้วก็ต้องกลับสู่วิมาน พระอาทิตย์จึงนำไปฝากนางราชสีห์เลี้ยงไว้และให้ชื่อว่าโคบุตร พอเติบโตใหญ่โคบุตรก็ออกประพาสหิมพานต์ ได้ไปพบบางมณีศาครและ

อรุณ कुमार ซึ่งขัดเซพเนจรมา เนื่องจากพระบิดาคือพระเจ้าพรหมทัตแห่งกรุงพาราณสีถูก
 พราหมณ์บุโรหิตชิงเมืองแล้วประหารเสียพร้อมกับมเหสี โคบุตรจึงได้ช่วยนางมณีสาครและอรุณ कुमार
 ภูบ้านเมืองและซบสองกษัตริย์ให้พ้น ได้ครองบ้านเมืองต่อไป หลังจากนั้นโคบุตรกับอรุณ कुमार ได้
 ชวนกันประพาสป่า รมกับยักษ์หิศักดิ์รู้และถูกยักษ์นี้ลวงไป แต่หนีกลับมาได้ ต่อมาโคบุตรได้นก
 ขุนทองซึ่งพูดภาษาคันได้จึงพากันเข้าเมืองกาหลง แล้วใช้นกสื่อสารรักถึงนางอำพันมาลาธิดาเจ้าเมือง
 กาหลง แล้วพานางหนีกลับมาเมืองพาราณสี พระอาทิตย์บิดาของโคบุตรลงมาแรมมิตรเมืองปราการ
 บรพตให้โอรสครอบครองแล้วอภิเษกโคบุตรกับนางมณีสาคร และนางอำพันมาลาให้เป็นมเหสีฝ่าย
 ขวาและฝ่ายซ้ายพามลำดับ นางอำพันมาลาเสียใจที่พระสวามีรักตนน้อย จึงให้เณรกระทำเสน่ห์ให้
 โคบุตรหลง นกขุนทองนำข่าวนี้ไปบอกอรุณ कुमार ที่พาราณสี อรุณ कुमार มาจับเสน่ห์ได้ นางอำพัน-
 มาลาสารภาพผิด โคบุตรกริ้วจะประหารนางแต่นางอรุณ कुमार และนกขุนทองขอชีวิตไว้ โคบุตรจึง
 ขับนางออกจากเมือง

<p>โถมอำพันมาล่าน้ำตาไหล ค่อยหยุดยั้งขึ้นองค์ทรงประหัง จงปกป้องครองกันเป็นผาสุก เรามีกวรมจำลาเจ้าคลาไคล เทวธรรมาภิบาลกันแสงโศก ละห้อยหันผันพักตร์ดูปรางค์ปรา จะร้างไปไกลถิ่นที่เคยเล่น จะหมองเศร้าเปล่าใจไกลบุรี กลับพลัดพรากจากเขนยเคยสถิต จะแสนโหยโดยตื่นสันโดษตาย ระกำจิตคิดขึ้นมาก็สาจิต ฉะนั้นท่านจึงทำให้หน้าใจ ครองชีพอยู่รู้ถึงไหนก็อายทั่ว จะครองชีพอยู่ไปก็อายคน</p>	<p>เห็นชาวในพระสนมมากับคัง เหลียวมาสั่งสาวสรรค์ก้านัลใน ย่ามิทุกข์เศร้าสร้อยละห้อยให้ หักพระหทัยออกจากทวาร แสนวิโยคเศร้าสร้อยระห้อยหา ใ้อปรางค์เปรียบปรางค์ฟ้าจะระคิ ไม่แลเห็นเข้าเย็นจะหมองศรี ไกลบุรีนรานก็กลับพลัดพราย เคยบรรทมอยู่เป็นนี้จะเสื่อมหาย สันโดษเดียวเปลี่ยวกายระกำใจ ก็สัวใจที่ไม่คิดจะทำไฉน จะอยู่ไปเป็นกายก็อายคน เพราะว่าตัวต้องกำจัดมาเดินทน นฤมลโสภชบสลับไป</p>
---	---

เรื่องโคบุตรหมดต้นฉบับลงเพียงแค่นี้ ไม่อาจทราบได้ว่าสุนทรภู่ตั้งใจจะให้เรื่องจบลงตรงนี้
 หรือไม่ พิจารณาดูแล้วชวนให้คิดว่าสุนทรภู่แต่งยังไม่จบ; หรือถ้าแต่งจนจบแล้วแต่มีต้นฉบับตอนท้าย
 ที่ยังหาไม่พบก็อาจเป็นได้

พระอภัยมณี

พระอภัยมณีเป็นวรรณกรรมเรื่องยาวที่สุดของสุนทรภู่ แต่งเป็นนิทานคำกลอนถึง ๙๔ เล่มสมุดไทย ซึ่งคงใช้เวลาแต่งหลายปี นิทานเรื่องนี้แปลกไปจากเรื่อง “จักร ๆ วงศ์ ๆ” อื่น ๆ และมีหลายสิ่งหลายอย่างที่ชวนให้สนใจติดตามอ่าน จึงปรากฏว่ามีคนตั้งใจอ่านกันทั้งเมือง และนิยมอ่านกันมาทุกยุคทุกสมัย อาจกล่าวได้ว่า สุนทรภู่มิชื่อเสียงเลื่องลือเป็นที่รู้จักกันทั่วไปก็เนื่องจากนิทานคำกลอนเรื่องนี้ สุนทรภู่เริ่มเรื่องพระอภัยมณี ว่า

สมมติวงศ์ทรงนามท้าวสุทัศน์
อันกรุงไกรใหญ่ยาวสิบเก้าโยชน์
สพริบพร้อมไพร่ฟ้าประชาชี
มีเอกองค์นั่งลักษณะอรรคราช
สนมนางแสนสร้างคนกร
มีโอรสสององค์ล้วนทรงลักษณะ
ชื่ออภัยมณีเป็นพี่ยา
อันกุมารศรีสุวรรณนั้นเป็นน้อง
ฟังโสกันต์ชันษาสิบสามปี
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ดำรงราชย์
จะเชกสองครองสมบัติขัตติยา
จึงด้าวสตรัสเรียกโอรสราช
พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ
ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท
ได้ป้องกันอันตรายนักรา
พระลุกรักจักสืบวงศ์ษัตริย์
หาทศปาโมกษ์ช้านาญชาญ

แต่ปางหลังยังมีกรุงกษัตริย์
ผ่านสมบัติรัตนานามธานี
ภูเขาโชดเป็นกำแพงบุรีศรี
ชาวบุรีหรรษาธาวาร
พระนางนาฏนามประทุมเกสร
ดังกิรณารักลักษณะ
ประไพพิศตรึงเพียงเทพเลขา
ฟังแรกรุ่งชันษาสิบห้าปี
เนื้อตั้งทองนพคุณจำรูญศรี
พระชนนีรักใคร่ตั้งนัยนา
แสนสวาทลูกน้อยแสนหา
แต่วิชาสิ่งใดไม่ช้านาญ
มาริมอาสน์แท่นสุวรรณแล้วบรรหาร
อันชายชาญเชื้อกษัตริย์ขัตติยา
สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่างโบราณ
จงวิบวัดเสาะแสวงแห่งสถาน
เป็นอาจารย์พากเพียรเรียนวิชา

พระอภัยมณีไปเรียนวิชาเบ้าปี ส่วนศรีสุวรรณเรียนกระบี่กระบอง เมื่อสำเร็จกลับมาท้าวสุทัศน์ทรงขัดเคือง ขับไล่โอรสทั้งสองออกจากเมือง สองพี่น้องได้พบพราหมณ์ชื่อโมรา สานน และ วิเชียร พระอภัยมณีเบ้าปีให้ฟังจนทุกคนหลับหมด นางผีเสื้อยักษ์ได้ยินเสียงก็มาอุ้มพระอภัยมณีไปยัง ถ้ำแล้วแปลงร่างเป็นหญิงสาวอยู่ด้วยจนมีบุตรชายชื่อสินสมุทร แล้วจึงทำอุบายหลบหนีมาอยู่เกาะแก้ว

พิสดาร ได้นางเงือกเป็นชายา ส่วนศรีสุวรรณและพราหมณ์ทั้งสามออกติดตามพระอภัยมณีจนไปได้ นางเกษราธิดาเจ้าเมืองรมจักรเป็นชายา

ท้าวสิลราชเจ้าเมืองผลึกพาธิดาชื่อสุวรรณมาลี ซึ่งเป็นคู่หมั้นของอุศเรนโอรสเจ้าลังกา ประพาสะทะเล มาถึงเกาะแก้วพิสดาร พระอภัยมณีและสินสมุทรจึงขอโดยสารไปด้วย ขณะเดินทาง นางผีเสื้อสมุทรแปลงฤทธิ์ทำเรื่องจม ท้าวสิลราชสิ้นพระชนม์ พระอภัยมณีกับศิษย์หนีภัยขึ้นไปบนภูเขา และจำต้องเป่าปี่ผ่านนางผีเสื้อ ส่วนสินสมุทรแบกนางสุวรรณมาลีว่ายน้ำขึ้นเกาะแห่งหนึ่ง พอมีเรือโจรสลัดมาที่เกาะนั้นจึงขอโดยสารเรือไป เมื่อโจรสลัดลามนางสุวรรณมาลี สินสมุทรจึงฆ่าเสียแล้ว เล่นเรือต่อไปยังเมืองผลึก เรือผ่านมาทางรมจักร เกิดรบกับศรีสุวรรณ สินสมุทรจับได้และทราบว่าเป็นอา จึงพร้อมกันออกติดตามพระอภัยมณี

อุศเรนซึ่งออกติดตามนางสุวรรณมาลีคู่หมั้นของตนได้ ไปพบพระอภัยมณีกับพวกอยู่บนเกาะแห่งหนึ่ง พระอภัยมณีจึงขออาศัยเรือมาด้วย กระบวนเรือของอุศเรนและสินสมุทรมาพบกัน อุศเรนจึงขอนางสุวรรณมาลีคืน แต่สินสมุทรไม่ยอม จึงเกิดรบกัน อุศเรนแพหนีไปลังกา พระอภัยมณีกับพวกจึงเข้าเมืองผลึก มเหสีของท้าวสิลราชมอบราชสมบัติให้พระอภัยมณีครอบครอง นางสุวรรณมาลียังโกรธพระอภัยมณีอยู่จึงหนีไปบวช แต่ในที่สุดก็ต้องสึกมาอภิเษกกับพระอภัยมณี เพราะอุบายของนางวาลี ต่อมานางสุวรรณมาลีมีธิดาฝาแฝดชื่อสร้อยสุวรรณ จันทร์สุดา เมื่อบ้านเมืองปกติสุขแล้ว พระอภัยมณีจึงให้ศรีสุวรรณพาสินสมุทรและนางอรุณรัศมีเดินทางไปเฝ้าท้าวสุทัศน์ที่เมืองรัตน

ทางเกาะแก้วพิสดารนั้น นางเงือกได้คลอดบุตรเป็นชายชื่อสุดสาคร พระฤๅษีให้เรียนวิชาจนเก่งกล้าสามารถจับมัจฉกรเป็นพาหนะได้จึงลาพระฤๅษีออกตามพระอภัยมณี ด้รบกับปีศาจที่เมืองร้าง ถูกขีเป็ลื้อยหลอกผลัดตกเหวจนพระฤๅษีต้องมาช่วย แล้วติดตามขีเป็ลื้อยไปเอาไม้เท้าวิเศษ และมีมัจฉกรคืนถึงเมืองการเวก เจ้าเมืองการเวกเมตตารับเป็นบุตรบุญธรรมให้อยู่กับหัสไชยและเสาวคนธ์โอรสและธิดาของตน

ฝ่ายอุศเรนเมื่อไปถึงลังกาก็ขอให้บิดายกทัพมาตีเมืองผลึก นางวาลีและนางสุวรรณมาลีช่วยกันรบและจับอุศเรนได้ ส่วนเจ้าลังกานั้นแตกหนีไป นางวาลีแกล้งเยาะเย้ยอุศเรนจนกระทั่งอุศเรนแค้นใจอกแตกตาย แต่ปีศาจอุศเรนก็หักคอบางมาลีตายตามไปด้วย พระอภัยมณีส่งศพอุศเรนไปลังกา เจ้าลังกาเสียพระทัยสิ้นพระชนม์ นางละเวงราชธิดาจึงขึ้นครองราชย์ต่อมา บาทหลวงเมืองลังกาให้นางละเวงทำศึกกับเมืองผลึกโดยประกาศให้เจ้าเมืองต่าง ๆ มาช่วยรบ หากรบชนะนางก็จะยอมเป็นมเหสี ดังนั้นเมืองผลึกจึงตั้งรับศึกหนักถึง ๔ ทัพ สินสมุทรและศรีสุวรรณต้องมาช่วยรบด้วย พระอภัยมณีจับเจ้าละมานซึ่งหลงรูปโฉมนี้ของนางละเวงได้ รูปของนางละเวงจึงตกมาถึงพระอภัยมณีทำ

ให้พระองค์หลังไม่เป็นอันรบ สุดสาครพาเสาวคนธ์และหัลไชยมาถึงเมืองผลึกช่วยปราบศึกและแก้ไข พระอภัยมณี ต่อมาพระอภัยมณียกทัพมาแก้แค้นนางละเวงบ้าง แต่พอเห็นนางละเวงก็พอพระทัยปราศรัยเป็นไมตรี นางละเวงหนีเข้าเมืองลังกาพร้อมกับนางยุพาผกาและนางสุลาลีวัน พระอภัยมณีกับพวก หลงกลสตรีถูกนางละเวงพาไปเมืองลังกาและได้นางละเวงเป็นมเหสี ศรีสุวรรณตามไปก็ได้นางรำภาสำหรับ สินสมุทรได้นางยุพาผกา นางสุวรรณมาลีจึงยกทัพมาประชิดเมืองลังกา พระอภัยมณีหลงเสน่ห์จึงรบกับนางสุวรรณมาลี สุดสาครยกทัพมาช่วย แต่ก็ถูกเสน่ห์นางสุลาลีวัน นางเสาวคนธ์จึงยกทัพมาจากเมืองการเวก ทำศึกกันใหญ่โต ร้อนถึงพระฤๅษีจากเกาะแก้วพิสดารต้องมาเทศนาโปรดกลางสนามรบ เมืองทั้งสองจึงสามัคคีกัน ก่อนกลับเมืองการเวกนางเสาวคนธ์ได้ขอโคตรเพชรจากนางละเวงไปด้วย

เมื่อพระอภัยมณีพาพวกกลับเมืองผลึกแล้วจึงจัดการขอนางอรุณรัศมี ให้สินสมุทร นางเสาวคนธ์ให้สุดสาคร แต่นางเสาวคนธ์ไม่พอใจจึงหนี ไปอยู่เมืองวาหุโลม แต่ในที่สุดสุดสาครก็ออกติดตามไปจนพบแล้วพากันกลับบ้านเมือง

ทางลังกา มังคลาโอรสของนางละเวงได้ขึ้นครองเมือง ถูกบาทหลวงยุให้ไปทวงโคตรเพชรคืน จึงเกิดสงครามระหว่างญาติขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ในที่สุดพระอภัยมณีและนางละเวงช่วยกันปราบโอรสจนบ้านเมืองเรียบร้อย จัดการอภิเษกสุดสาครกับนางเสาวคนธ์ และหัลไชยกับนางสร้อยสุวรรณจันทร์สุดา แต่พระอภัยมณีก็หาความสุขจากการมีชายาร่วมกัน ๒ องค์ไม่ได้เพราะเกิดหึงหวงกัน จึงไปบวชเป็นฤๅษี นางละเวงและนางสุวรรณมาลีก็ออกบวชเป็นชีตามไปด้วย

พระอภัยไปตั้งหลังบรรพต	รักษาพรตพรหมจรรย์ดี ๗ พรรษา
รำภาสำหรับลีวันยุพาผกา	คุมโยธาฝรั่งอยู่ทัพพัน
เก็บส้มสุกลูกไม้เผือกมันมั่ง	ถวายทั้งสามองค์ให้ทรงฉัน
เป็นปากกว้างทางเดินเนินอรัญ	ไปสามวันจึงถึงวังเมืองลังกา
สินสมุทรไปบำรุงกรุงผลึก	ได้ปราบศึกสิบวงศ์เผ่าพงศา
สุดสาครเสาวคนธ์สมุณทา	ครองลังกาผาสุกสนุกสบาย
พวกทมิฬกินบักขารชื่อวาโหม	ไปพาราชาวุโลมสั่งไสมถวาย
ทหารใหญ่อายย่องตอดนั้นวอดวาย	นางสุนีหนีภัยสูญหายไป

เรื่องพระอภัยมณี แต่งเป็นตอน ๆ นับได้ถึง ๖๔ ตอนตั้งที่เล่ามาแล้ว แต่ดูเหมือนว่าจะยังมีผู้ที่ไม่อยากให้อจบเพียงเท่านี้ จึงยังมีเค้าโครงนิทานซึ่งเล่าไว้ยังมี ได้แต่งเป็นกลอนอีกก็คล้าย แต่ในที่สุดเค้าโครงนิทานซึ่งเขียนเป็นร้อยแก้วก็จบลงด้วยการออกบวชของพระอภัยมณี นางสุวรรณมาลี และนางละเวงเหมือนเดิม

พระไชยสุริยา

นิทานเรื่องนี้สุนทรภู่แต่งเป็นกาพย์ โดยใช้กาพย์ทั้ง ๓ ชนิดคือ กาพย์ยานี กาพย์ฉับง และกาพย์สุรางคนางค์ *พระไชยสุริยา* เป็นนิทานเรื่องสั้น ๆ มีความยาวเพียง ๑ เล่มสมุดไทย แต่เป็นวรรณกรรมที่น่าสนใจมากเรื่องหนึ่ง เพราะเรื่องนี้เป็นทั้งหนังสือสอนอ่านสะกดคำ สอนศีลธรรม และสะท้อนภาพของสังคมยุคหนึ่งไว้อย่างชัดเจน สุนทรภู่เริ่มต้น*พระไชยสุริยา*ด้วยบทไหว้ครูสั้น ๆ แล้วดำเนินเรื่องทันที ดังนี้

สระอุสะจะขอไหว้	พระศรีไตรสรณา
พ่อแม่แลครูบา	เทวดาในวาศี
ข้าเจ้าเอา ก.ข.	เข้ามาต่อ ก. กามิ
แก้ไขในเท้านี้	ติมิติอย่าตรีชา
จะร่ำคำต่อไป	พอล้อใจกุมารา
ธรณิมิวราชา	เจ้าพาราสาวดี
ชื่อพระไชยสุริยา	มีสุตามเหสี
ชื่อว่าสุมาลี	อยู่บุรีไม่มีภัย
ข้าเฝ้าเหล่าเสนา	มีกิริยาอณาไสย
พ่อค้ำมาแต่ไกล	ได้อาไศยในพารา
ไพร่ฟ้าประชาชี	เซาบุรีก็ปรีดา
ทำไร่เขาไถนา	ได้เข้าปลาและสาลี
อยู่มาหมู่ข้าเฝ้า	ก็หาเขาวนารี
ที่หน้าตาดีดี	ทำมะโหรีที่เคหา
ค้ำเข้าเฝ้าสี่ซอ	เข้าแต่หอล้อกามา
หาได้ให้ภริยา	โลภพาให้บังใจ
ไม่จำคำพระเจ้า	เหไปเข้าภษาไสย
ถือติมิข้าไท	ฉ้อแต่ไพร่ใส่ชื่อคา
คดีที่มีคู่	คือไก่หมูเจ้าสุภา
ใครเอาเข้าปลามมา	ให้สุภากี่ว่าดี
ที่แพแก่ชนะ	ไม่ถึงพระประเวณี
ซึ่งอีกได้ดี	ไล่คำติมีอาญา

ที่ชื่อคือพระเจ้า
ผู้เฒ่าเหล่าเมธา
ภิกษุสมณะ
คาถาว่าลำนานา

ว่าโง่งเง่าเต่าปูปลา
ว่าใบ้ำบ้ำสาระยา
เล่าก็ละพระสขัม
ไปเร้วร่าทำเนโก

เมื่อเมืองสาวัดถิของพระไชยสุริยาเหลวแหลกเช่นนี้ จึงบังเกิดน้ำป่าไหลป่าท่วมบ้านเมือง
ผีป่าเข้ามาย่ำยทำให้ผู้คนล้มตาย พระองค์และมเหสีเสด็จลงสำเภาพร้อมด้วยนางสนมกำนัล ทั้งบ้าน
เมืองออกสู่ทะเล ไปถูกพายุใหญ่พัดสำเภาแตก พระไชยสุริยาและมเหสีพยายามว่ายน้ำขึ้นฝั่งได้แล้ว
เดินทางซัดเซพเนจรไป จนกระทั่งพระอินทร์ได้ลงมาส่งสอนให้ยึดมั่นอยู่ในธรรมะ ทั้งสององค์จึง
บวชเป็นตาบส ถือศีลอยู่จนตลอดชีวิต

สุนทรภู่เล่าเรื่องพระไชยสุริยาโดยใช้คำที่มีตัวสะกดมาตราต่าง ๆ ทีละมาตราจนครบทุก
มาตรา แล้วจบลงด้วยคำส่งสอนว่า

ภุมราการุญสุนทร	ไว้หวังส่งสอน
เด็กอ่อนอันเยาว์เล่าเรียน	
ก.ข.ก. กาวาเวียน	หนูน้อยค่อยเพียร
อ่านเขียนผสมกมเกย	
ระวังตัวกลัวครุหนูเอ๋ย	ไม้เรียวเจียวเหวย
กุเคยเข็ดหลาบขวาบเขวียว	
หันหวดปวดแสบแปลบเสียว	หยิกซ้ำซ้ำเขียว
อย่าเที่ยวเล่นหลงจงจำ	
บอกไว้ให้ทราบบาปกรรม	เรียงเรียบเทียบท่า
แนะนำให้เจ้าเอาบุญ	
เดชะพระมหากาญ	ใครเห็นเป็นคุณ
แบ่งบุญให้เราเจ้าเฉย	

ลักษณะวงส์

นิทานเรื่องนี้สุนทรภู่แต่งเป็นกลอนมีความยาวใกล้เคียงกับเรื่องโคบุตร คือ ๙ เล่มสมุด-
ไทย และยังมีที่เป็นสำนวนของผู้อื่นแต่งต่ออีกประมาณ ๓๐ เล่มสมุดไทย เข้าใจกันว่าสุนทรภู่แต่ง
ลักษณวงศ์ตอนที่อยู่ที่วัดเทพธิดา (บ้างก็ว่าแต่งชายตอดกยาก) เรื่องนี้ออกจะมีตัวละครมากและค่อนข้าง
ซับซ้อน ส่วนเค้าโครงเรื่องเป็นแบบจักร ๆ วงศ์ ๆ เช่นเดียวกับเรื่องโคบุตร การเริ่มเรื่องก็คล้าย ๆ
กันคือ

สุดเสียดายด้วยนิยายจะจ่อมจม
 ยังมีราชวันรินทร์ปิ่นกษัตริย์
 ดำรงเมืองเรืองฤทธิ์อิสรา
 มีเอกองค์วิไลละไมโฉม
 ชื่อสุวรรณอำภาคุณำชม
 เกิดราชบุตรชายสายกษัตริย์
 ครั้นบุตรราชันษาได้แปดปี
 ชื่อเจ้าลักษณวงศ์ทรงสวัสดิ์
 วันหนึ่งท้าวพรหมทัตกษัตรา
 นึกจะพาลูกรักอรรคเรศ
 พอลานุมาศผาดแผ่นขึ้นเด่นดวง

จะริเริ่มเรื่องร้างปางประถม
 จงนิยมแต่งบทพจนานา
 พรหมทัตจอมทศกิศา
 เป็นมหาจักรพาลสำราญรมย์
 งามประโลมท้าวถนอมเป็นจอมสนม
 เสวยสมบัติสบายมาหลายปี
 จำเวญรูปเทียมทัดท้าวโกสีย์
 พระภูมิเจลิมนามพระลูกยา
 สองกษัตริย์แสนสุดเสน่หา
 พระไสยาบับัจฉรณ์ให้ร้อนทรวง
 ไปเที่ยวชมทิมเวศภูเขาลวง
 สังกะทรวงเสนามิข้านาน

เมื่อท้าวพรหมทัตพามเหสีและโอรสประพาสน้ำได้ถูกนางยักษ์ขืนใจเหี้ยว่า นางสุวรรณอำภา
 และลักษณวงศ์จะปลงพระชนม์ ทรงหลงเชื่อจึงรับสั่งให้ประหาร พระอินทร์มาช่วยคลายให้เพชฌฆาต
 เมตตาล่อยนางและโอรสไป นางสุวรรณอำภากับลักษณวงศ์ร่อนเร่ไปในป่า แล้วถูกยักษ์วิรุณมาศ
 ลักพานางไป ลักษณวงศ์ตามหามารดาไปพบภูมิจระฤกษ์ซึ่งนางเกสรเป็นลูกเลี้ยง พระฤกษ์สอนเวท
 มนต์คาถาให้จนลักษณวงศ์เก่งกล้า จึงลาพระฤกษ์ไปตามหามารดา พบมารดาแล้วพาหนีจากเมืองยักษ์
 วิรุณมาศยกทัพตามมา แต่ลักษณวงศ์ก็ฆ่าเสียได้แล้วกลับไปครองเมืองยักษ์ พายักษ์มาล้อมเมืองบิดา
 จับนางยักษ์นี้แปลงมา นางสุวรรณอำภาจึงได้พบกับท้าวพรหมทัต ต่อจากนั้นลักษณวงศ์ได้ไปรับ
 นางเกสร ได้พบนางกนิรีซึ่งช่วยนางเกสรไว้หลังจากที่พระฤกษ์ถึงแก่กรรมภาพ ลักษณวงศ์ได้นำ
 เกสรและกนิรีทั้งห้านางเป็นชายา แล้วพานางเกสรกลับเมือง ระหว่างทางมเหสีสาวิชาธรมาลักนาง
 เกสรไป วิชาธรรอีกตนหนึ่งมาพบเข้าจึงฆ่ากันตายทั้งคู่ รุกขเทวดาได้ช่วยให้นางเกสรแปลงเป็น
 พร้าหมณ์ตามหาลักษณวงศ์ ฝ่ายลักษณวงศ์ตามหานางเกสรไปถึงเมืองยักษ์ ได้นางยี่สุนเป็นชายา ต่อ
 มาพร้าหมณ์เกสรเข้าเฝ้าลักษณวงศ์ทรงชอบพอพร้าหมณ์เกสรมาก จนนางยี่สุนหึงและออกอุบายให้
 ลักษณวงศ์ฆ่าพร้าหมณ์เกสร พอพร้าหมณ์เกสรจะสิ้นชีวิตก็คลอตลูกเป็นชาย ลักษณวงศ์ทราบบเรื่อง
 ก็เสียพระทัย โปรดให้จัดงานศพนางเกสรอย่างสมเกียรติ ตอนจบของเรื่องนี้กล่าวถึงงานสมโภศพ
 นางเกสร

หุ่นไกรงโขนกราวลงเส้าก้อง
 พวกเล่นจิ้งจกเงี้ยวเป็นเงาวับ

ละครร้องเจือฉานประสานกรับ
 ทวยรำทำชัยบรกรรมร่ำ

ตกลงวามยวนางแล้วข้างทั้ง
 พวกปรบไก่ใส่กันสนั่นฮา
 ตะวันบ่ายไต่ลวดขึ้นดินเลียบ
 ทกคะเมนโต่เต้ดูเซซาน
 พวกกระเบงทำกระบวนแล้วหวนหัน
 กุลาคีไม้เล่นดูเป็นวง
 แล้วมีมวยหมัดรับก้กับโกก
 บับเขาฮาปาเขาเฮเซคะนอง
 เวลาค่าหนึ่งซันก็พากย์โผง
 ดอกไม้เพลิงจุดโพล่งขึ้นเร็วพลัน
 แสนสนุกสุโขสโมสร
 สมโภชศพโถมงามได้สามคืน

เจ็กประวิงฉวยหมวกลงปิดขา
 ช่องส้าโหลตเดินพอเป็นการ
 ร้าแพนเหยียบแป้นโยนอวดคนหาญ
 ลอดบ่วงไฟลนลานเอาหัวลง
 ขยับยันยืนยิงรูปบุหรง
 เหล้าอ้ายพวกมวงครุ่มกระทุ่กกลาง
 แหะบับขยับไปปะตะดอง
 ตำมันแรงแดงเป็นรองตกรางวัล
 เสียงเกราะไกร่กราวกรอม้าพ้อลัน
 เสียงพลุลันบั้งบั้งเหมือนดั่งปืน
 ราษฎรเบิกบานสำราญรื่น
 จันทร์แอร่มแจ่มพื้นทิมมพร

สิงห์ไกรภพ

ตามประวัติกล่าวว่าสุนทรภู่เริ่มแต่งนิทานคำกลอนเรื่องนี้ ในตอนต้นรัชกาลที่ ๒ แล้วมาแต่งต่อเมื่อตอนอยู่วัดเทพธิดารวมเป็นหนังสือ ๑๕ เล่มสมุดไทย มีเนื้อเรื่องและตัวละครคล้ายเรื่อง *ลักษณวงศ์*

แต่ปางหลังยังมีบุรีเรื่อง
 นามพระองค์ซึ่งดำรงอาณาราชภูรี
 พระนามนางเกศสุรางคนิก
 แสนสนมหมื่นประนมประณตน์อ้อม
 ทั้งเสนาพฤชามาตย์ราชกวี
 สำราญรอบขอบคั่นนิคมเขต
 สองพระองค์ทรงธรรมไม่ล่าเอียง

ข้าบาทขอประกาศประกอบเรื่อง
 ชื่อว่าเมืองโกญจาสถาวร
 อินธุมาศบพิตรอดิศร
 ชื่อจันทรแก้วกัลยาณี
 ดั่งดาวล้อมจันทราในราศี
 อัญชูลีเทียบพื้นพระโรงเรียง
 หัวประเทศพิณพาทย์ไม่ขาดเสียง
 ไว้แต่เพียงบุตราธิดาดวง

ต่อมาท้าวอินธุมาศได้รับเลี้ยงบุตรโจรไว้เป็นโอรสให้ชื่อว่าคงคาประลัย เมื่อเติบโตใหญ่ก็เป็นกบฏยึดบ้านเมือง ท้าวอินธุมาศกับมเหสีต้องออกจากเมืองไป มเหสีคลอดพระกุมารที่ชายป่าแล้วถูกพราหมณ์เทพจินดาลักเอาไปเลี้ยง ต่อมายักษ์พินทุมารจับสองกุมารได้และเอาไปเลี้ยงไว้ ตั้งชื่อกุมารคนเล็กว่าสิงห์ไกรภพ เมื่อเติบโตได้ยาศิษย์ของยักษ์สามารถแปลงกายได้ จึงหนียักษ์ไปทั้งสองคน

พราหมณ์เทพจินดาพาสิงห์ไกรภพไปอาศัยที่บ้านของตน ครั้นสิงห์ไกรภพรู้ความจริงเกี่ยวกับบิดามารดา จึงหนีพราหมณ์จินดาออกติดตาม หลงเข้าไปในเมืองมารันของท้าวจตุรพักตร์ได้นางสร้อยสุดาธา ของยักษ์จตุรพักตร์เป็นชายาจนนางตั้งครรภ์จึงพาหนี ท้าวจตุรพักตร์ตามมาชิงธิดากลับคืนไปได้ พราหมณ์เทพจินดาตามหาสิงห์ไกรภพให้กลับไปครองเมืองโกญจา ท้าวจตุรพักตร์ยกทัพมาตีเมืองโกญจา แต่ถูกสิงห์ไกรภพฆ่าตาย สิงห์ไกรภพไปรับนางสร้อยสุดามาเมืองโกญจา แล้วให้พราหมณ์เทพจินดา ครองเมืองมารัน ฝ่ายรามวงศ์โอรสสิงห์ไกรภพซึ่งอยู่กับยายที่เมืองมารัน เมื่อเติบโตขึ้นจึงลาออกมา เยี่ยมพ่อ หลงทางไปเมืองยักษ์ ได้นางแก้วกิริแต่ก็ต้องพลัดจากกัน สิงห์ไกรภพออกตามรามวงศ์ ไปได้นางเทพกิรา ต่อมานางเทพกิราทำเสน่ห์ให้สิงห์ไกรภพหลง พราหมณ์จินดาต้องมาแก้ เรื่อง ทั้งหลายจึงเรียบร้อย

พลาทปราศรัยไถ่ถามความพีเลียง
แล้วปลดเปลื้องเครื่องประทานสังวาลวัลย์
ให้เจ้าพราหมณ์ตามมีที่ความชอบ
พราหมณ์เคารพนบนอบยุบยอบกาย
แล้วแต่งองค์ทรงเครื่องเรื่องจรัส
ทูลลามาทาพหลผลไกร
ฝ่ายองค์พระสิงห์ไกรภพโลก
กับองค์พระมหะสิศักดิ์กัน
พระบารุงกรุงไกรทั้งโอรุย์
แสนเสนาพฤมาตย์ราชภู

ถึงวังเวียงวงนิเวศน์ขอบเขตชั้นที่
มงกุฎกรรเจียกแก้วพลอยแพรวพราย
ได้ประกอบก่อเกื้อเป็นเชื้อสาย
กราบถวายบังคมพระภูวนัย
เพชรรัตน์รุ่งพร่างสว่างไสว
รีบกลับไปพาราเมืองมารัน
ค่อยเคลื่อนคลายวายุวิโยคที่โคกศัลย์
ทุกคืนวันเวลาไม่อวรณ์
ยิ่งเพิ่มพูนบุญโศสโมสร
ไม่เดือนร้อนรื่นเริงบันเทิงใจ

ต่อจากนี้ ไปเป็นเรื่องราวการผจญภัยของรามวงศ์อีกเล็กน้อย แต่ยังไม่ทันได้พบสิงห์ไกรภพ ก็หมดต้นฉบับเสียก่อน เป็นอันว่านิทานเรื่องนี้ยังไม่จบบริบูรณ์อีกเช่นเคย

ประเภทสุภาษิต

สวัสดิศึกษา

สุนทรภู่แต่งเป็นกลอนสั้น ๆ ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้าอาภรณ์ซึ่งเป็นศิษย์ กล่าวถึงการปฏิบัติ ตามความเชื่อถือเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคล เช่นเมื่อตื่นนอนให้ล้างหน้า พูแต่ข้อความที่ดี จิตใจ จะผ่องใส ก่อนจะเข้านอนให้ล้างเท้า ให้เริ่มต้นศึกษาเล่าเรียนในวันพฤหัสบดี ให้ใช้เครื่องนุ่งห่ม ซึ่งมีสี่ตามวันเป็นต้น

ถวายหน้าบพิตรอิศรา
เป็นของคู่ผู้มีอิสริยยศ
สืบอายุสุริยวงศ์พงศ์ประยูร
อย่าลืมหงจงดุสง่ารักษาสิริ
ว่าเจ้าครูสุริโยโธทัย
ผืนพิกตร์สูบุรพทิศแลทักษิณ
ที่นับถือคือพระไตรสรณา
แล้วเอื้อนอรรถดรัสความที่ดีก่อน
ด้วยราศีที่ชลอนรลักษณ์

อนึ่งภูษาผ้าทรงณรงศ์รบ

วันอาทิตย์สีทศ โศกโณลกติ
เครื่องวันจันทร์นั้นควรรสีนวลขาว
อังคารม่วงช่วงงามสีครามปน
เครื่องวันพุธสุดดีด้วยสีแสด
วันพฤหัสบดีเครื่องเขียวเหลืองดี
วันเสาร์ทรงเครื่องดำจึงล้ำเลิศ
หนึ่งพาสีซัซบประดับงาม

สุนทรภู์จบ *สวัสดิวรรค* ด้วยการสัพพัญญูเป็นศิษย์ และบอกที่มาของคำสอนนี้ว่า

ขอพระองค์จงจำไว้สำเหนียก
สำหรับองค์พงศ์ชาติวิชัย
บทโบราณท่านทำเป็นคำฉันท์
จึงกล่าวกลับซัซบอันเป็นกลอนไว้
สนองคุณมุสิกาสามีภักดิ์
แม้ผิดเพี้ยนเปลี่ยนเรื่องเบื่องโบราณ

เพลงยาวถวายโอวาท

เมื่อสุนทรภู์พ้นตำแหน่งพระอาจารย์สอนหนังสือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากลาง และเจ้าฟ้าป้าแล้ว
ได้แต่งเพลงยาวเรื่องหนึ่ง มีขนาดยาวเป็นสองเท่าของ *สวัสดิวรรค* โดยเริ่มต้นว่า

สุนทรทำคำสวัสดิวรรค
ตามพระบาลีเฉลิมให้เพิ่มพูน
จะปรากฏเกิดลาภไม่สาปสูญ
ให้เพิ่มพูนบุญญโฏเศไชชัย
ตามคติโบราณท่านชานไช
ตื่นนอนให้ห้ามโมโหอย่าโกรธา
เสกวารินด้วยพระธรรมคาถา
ถ้วนสามควาจึงชำระสวระพระพิกตร์
จะถาวรพูนเกิดประเสริฐศักดิ์
อยู่พระพิกตร์แต่ทิวาเวลากาล
ให้มีครบเครื่องเสร็จทั้งเจ็ดสี
เอาเครื่องสีแดงทรงเป็นมงคล
จะยืนยาวชันษาสถาผล
เป็นมงคลขัตติยาเข้าวารี
กับเหลืองแปดปนประดับสลัสนี
วันศุกร์สีเมฆหมอกออกสงความ
แสนประเสริฐเสียนศึกจะนีกขาม
ให้ต้องตามสีสันจึงกนภัย

ดังนี้เรียกเรื่องสวัสดิวรรค
ให้ผ่องผาสุกสวัสดิจัดภัย
แต่คนนั้นมิใคร่แจ้งแกล้งไช
หวังจะให้เงินจำได้ชานาญ
ให้สูงศักดิ์สืบสมบัติพัสถาน
ขอประทานอภัยโทษได้ โปรดเอย

จึงเขียนความตามใจอาลัยสถาน
ด้วยขอบคุณทูลสวระหม่อมถนอมรัก
เสด็จมาปราศรัยถึงในกุฎี
ทั้งการรณสูนทราคารวะ
ขอพึ่งบุญมุลิกาฝ่าละออง
ด้วยเตี้ยวนมิได้รองละอองบาท
ต่อถึงพระวษาอื่นจักคืนมา
อย่ารู้โรคโคกเศร้าเหมือนเขาอื่น
มธุรสชดช้อยให้พลอยเพลิน

ควรมีควรวจนจะพราวจากสถาน
ขอประทานโทษอาอย่ารำคิ
เหมือนผัดพักตร์ผิวหน้าเป็นราศี
ตั้งวารีวดชาบอาบละออง
ถวายพระวรงค์จำนงสนอง
พระหน่อสองสุริย์วงศ์ทรงศักดิ์ดา
จะนิราศแรมไปไพรพฤกษา
พระยอดฟ้าสององค์จงเจริญ
พระยศยืนยอดมนุษย์สุดสรรเสริญ
จะต้องเห็นห่างเหินทุกเวลา

สุนทรภู่สอนเจ้านายทั้งสองพระองค์ให้รักชายศกศักดิ์ ให้คบนักปราชญ์ **ควรวเรียนรู้ตำรา**
ทั้งด้านพิชัยสงครามและด้านอักษรศาสตร์ และอื่น ๆ อีกมาก เช่น

อันอัยยดาลหวานลิ้นแล้วสิ้นทราภ
แม้เง็บอันหมั้นแสนจะแคลนคลาย
จะรักซังทั้งสิ้นเพราะสิ้นพลอด
อันช่างปากยากที่จะมีใคร
จงโอบอ้อมถ่อมถดพระยศศักดิ์
ครันตำนักมักจะมีคิดคิดว่าพึง

แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ
เป็นอย่างยอดแล้วพระองค์อย่าสงสัย
เขาชอบใช้ช่างมือออกอ้ออิง
ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง
พอกำกึ่งกลางนั้นขยันทัก

อันความคิดวิทยาเหมือนอาวูธ
สงวนคมสมนึกใครอีกซัก
จับให้มันคั่นหมายให้วายวอด
ตัดให้ขาดปรารภนาหาสิ่งใด

ประเสริฐสุดซ่อนใส่เสียในฝัก
จึงค่อยชักเชือดฟันให้บรรลย์
ช่วยให้รอดรักให้ชิดพิสมัย
เพียรจงได้ตั้งประสงค์แล้วคงดี

และ

อันข้าไทได้พึ่งเขาจึงรัก
เขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา

แม้ถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
แต่วิชาช่วยกายจนวายปวณ

ในตอนท้ายสุนทรภู่ได้กล่าวลาและถวายพระพรเจ้านายทั้งสองพระองค์ คือ **สมเด็จพระเจ้าฟ้า-**
กุลพลทิพยวดี เจ้าฟ้าอาภรณ์ เจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าปิ๋ว

อย่างหม่อมฉันอันที่ตีแลชั่ว	ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว	เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร
แผ่นดินหลังครั้งพระโกศก็โปรดเทศ	ฝากพระเชษฐานั้นให้ฉันสอน
สิ้นแผ่นดินสิ้นบุญของสุนทร	ฟ้าอาภรณ์แปลกพักตร์อาลักษณ์เดิม
หากสมเด็จเมตตาว่าข้าเก่า	ประทานเจ้าครองฟ้าบูชาเฉลิม
ไม่ลืมคุณทูลกระหม่อมเหมือนจอมเจิม	จะขอเพิ่มพูนพระยศให้ดังงาม
เพื่อข้าไทไม่มีถึงที่ขัด	กับหนูพัดหนูตาบจะหาบาทม
สองพระองค์จงอุตส่าห์พยายาม	ประพฤติดำแต่พระบาทมาตุรงค์
รักพระยศอุตส่าห์รักษาสัตย์	พูนสวัสดิ์สังวาสตามราชหงส์
เห็นห้วยหนองคลองน้ยอย่าล่อยลง	จะเสียทรงสีทองละอองนวล
สกุลกาสาธารณถึงพานพบ	อย่าควรคบคิดรักศักดิ์สงวน
เหมือนชายโฉดโหดไว้ที่ไม่ควร	อย่าชักชวนชิตใช้ให้ ไกลองค์
อันนักปราชญ์ราชครูเหมือนคุหา	เป็นที่อาศัยสกุลประยูรหงส์
จงสิงสู้อยู่ห้องทองประจง	กว่าจะทรงปีกกล้าถาทยานาน
ขึ้นร้อนเร็วเวหนให้คนเห็น	ว่าชาติเช่นหงส์ศักดิ์ดาหาญ
ได้ปรากฏยศยงตามวงศ์วาน	พระทรงสารศรีเศวตเกศกฤษณขร
ควรมีควรส่วนผลอาานิสงส์	ซึ่งรูปทรงสังวรรัตนประภัสสร
ให้สื่อองค์ทรงมหาศดาวร	ถวายพรพินวษาขอลาเอย

ประเภทบทละคร

อภัยนุราช

สุนทรภู่แต่งกลอนบทละครเรื่องอภัยนุราชเพียง ๑ เล่มสมุดไทย ซึ่งเมื่อเทียบกับวรรณกรรมชิ้นอื่น ๆ ของท่านแล้วนับว่าไม่มีจุดเด่นอันควรแก่ความสนใจ และไม่ปรากฏว่าสุนทรภู่เขียนบทละครเรื่องใดอีกเลย ด้วยเหตุนี้จึงมีหลายท่านที่ไม่เชื่อว่าอภัยนุราชเป็นวรรณกรรมของสุนทรภู่ แต่ก็ยังบอกไม่ได้ว่าเป็นของผู้ใด เคยมีผู้กล่าวว่าเรื่องนี้เป็นของพระยาเสนาภุเบศร์ (ใส) กวีในสมัยหลัง แต่เมื่อเปรียบเทียบกับบทละครเรื่องอื่น ๆ ของท่านผู้นี้แล้ว เห็นว่าแตกต่างกันมาก จึงอยากจะเชื่อว่าเป็นวรรณกรรมของสุนทรภู่ไว้ก่อน

เนื้อเรื่องของบทละครเรื่องนี้ กล่าวถึงทำวอภัยนุราชเสด็จออกล่าสัตว์ ชาวป่าทูลให้ทำพิธีเช่นสรวงเทพารักษ์ แต่พระองค์มิได้ทรงปฏิบัติตาม กลับสั่งให้เฝ้าศาลเทพารักษ์เสีย เทพารักษ์แค้นใจที่อภัยนุราชดูหมิ่น จึงไปเข้าสิงหญิงคนทรงชื่อนางศรีสาหงซึ่งรูปร่างเหมือนมีเท้าจมาทวอภัยนุราช

พระองค์กลับเห็นหน้าตาสวยงามตรัสชวนให้นางไปอยู่วัง แม้อำมาตย์จะทูลว่าก่เดือนก็มีได้เชื่อฟัง เมื่อพานางเข้ามาอยู่ในวังแล้วก็หลงใหลจนลืมออกกว่าราชการ มเหสีจึงเสด็จมาดูนางสาขาง แล้วเกิดวิวาทกัน นางสาขางทำมารยาขอดวงตาของมเหสี อภัยนุราชก็โปรดให้ควั้ลูกตามาหะสี เรื่องจบลงเมื่อนางสาขางได้ดวงตาไปใส่ดวงตาของตน

บัดนั้น	พวกโขนจำว้เวุ่นร่นหน้าหลัง
นุดคร่ำพานางไปกลางวัง	พระลูกท่งสองวังเข้าซึ้งไว้
พวกท้าวนางค้างเหนียวหน่อกษัตริย์	ถลตกระหวัดไว้สิ้นดินไม้ไหว
ต่างผูกมัดมัดตองก่อรทัย	ยุตไว้ให้ตริงตรา
แล้วขั้วจะจักขุเลือดพุล่ง	นางสะตุงรื่องกริตหวัดผวา
เอาพานทองรองแก้วแววตา	นางพญาเสือกชบสลบลง

ประเภทบทเสภา

ขุนช้างขุนแผน ตอน กำเนิดพลายงาม

บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นกลอนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้นักปราชญ์ช่วยกันแต่งขึ้น สุนทรภู่แต่งตอน*กำเนิดพลายงาม* ยาว ๑ เล่มสมุดไทย เริ่มเรื่องตั้งแต่นางวันทองคลอดบุตรเป็นชายที่บ้านขุนช้าง นางตั้งชื่อว่าพลายงามเพราะรูปร่างลักษณะเหมือนขุนแผนซึ่งเป็นเพื่อ ขุนช้างเกลียดชังพลายงามมาก วันหนึ่งจึงหลอกพลายงามเข้าไปในป่าแล้วทุบตีหมายจะให้ตาย แต่ผีพรายป่าช่วยแก้ไขไว้ทัน นางว่าทองจึงเล่าความจริงให้ลูกฟังแล้วบอกให้พลายงามเดินทางไปอยู่กับย่าซึ่งนางทองประศรีที่เมืองกาญจนบุรี ก่อนจากกันนางวันทองสอนลูกว่า

ลูกผู้ชายลลายมีอนันคือยศ	เง้าจงอดส่าห์ทำสม่าเสมียน
แล้วพาลูกออกมาข้างท่าเกวียน	จะจากเจียนใจขาดอนาถใจ
ลูกก็แลดูแม่แม่ดูลูก	ตั้งพันผูกเพียงว่าเลือดตาไหล
สะอื้นร่ำอำลาด้วยอาลัย	แล้วแข็งใจจากนางตามทางมา
เหลือวหลังยังเห็นแม่แลเขม้น	แม่มักเห็นลูกน้อยละห้อยหา
แต่เหลือวเหลือวเหลือวลับบัววิญญา	ไ้เบ้เล่าตาต่างสะอื้นย่นตะลิ่ง

เมื่อพลายงามไปอยู่กับย่าที่กาญจนบุรีแล้วก็ได้เล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ และได้ไปเยี่ยมพ่อซึ่งติดคุกอยู่ที่อยุธยาด้วย ขุนแผนฝากพลายงามให้อยู่ในความคุ้มครองของจมีนศรีเสาวรักษ์ซึ่งเป็นเพื่อน และให้ช่วยกราบบังคมทูลถวายตัวพลายงามให้เป็นมหาดเล็กด้วย พอถึงเวลาอันสมควรจมีนศรีเสาวรักษ์จึงพาพลายงามไปถวายตัว สมเด็จพระพันวษาทรงเห็นพลายงามก็พอพระทัยมีพระราชดำริว่าจะโปรดให้ขุนแผนพ้นโทษ และเรื่องก็จบลงตรงนี้

ควานันสมเด็จพระพันวษา
จะออกโอษฐ์ โปรดขุนแผนแสนสะท้าน
ให้เคลิ้มพระองค์ทรงกลอนละครนอก
ลิมประภาษราชกิจที่คิดไว้

เหลือบเห็นหน้าพलयามความสงสาร
แต่กรรมนั้นบันดาลลพิษภัย
นึกไม่ออกเวียนวงให้หลงไหล
กลับเข้าในแท่นที่ไสยา

พระราชพงศาวดาร

สุนทรภู่ได้นำเหตุการณ์ ในพงศาวดารมาแต่งเป็นกลอนเสภายาว ๒ เล่มสมุดไทย เนื้อเรื่องแบ่งเป็น ๒ ตอน คือตอนตีเมืองขอม และตอนศึกหงสาวดี ตอนแรกกล่าวถึงการตั้งกรุงศรีอยุธยาของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แล้วโปรดให้พระเชษฐาไปครองเมืองสุพรรณบุรี พระราเมศวรไปครองเมืองลพบุรี เมื่อเมืองขอมคิดกบฏจึงโปรดให้พระราเมศวรเสด็จยกกองทัพไปปราบ

วิปรวมปราบราบเตียนที่เสียนหนาม
จงมีโชคชัยชนะภัย
กษัตริย์ขอมให้พระราชโอรสยกทัพมาต่อสู้

ตั้งองค์รามดับเข็ญให้เย็นไส
ให้สมในมโนรทหมดทุกอัน
ตีทัพพระราเมศวรในเวลากลางคืนจนแตกพ่าย

พระบรมราชาต้องยกกองทัพไปช่วยจึงได้ชัยชนะ

โยธาไทยไล่ลัดสะกัตตี

เสียงโศกแซ่เสียงท่งเวียงชัย

ผัวพลัดเมียเมียพรากจากลูกผัว

วิ่งแต่ตัวผู้เดียวเที่ยวร้องไห้

พวกกองทัพจับมัดด้วยขัดใจ

ยกมือไหว้ท่อมหัวกลัวเต็มที

ตอนที่สอง กล่าวถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงมีช้างเผือกถึง ๗ เชือก พระเจ้าหงสาวดีมีพระราชสารมาทูลขอ แต่ทรงตอบปฏิเสธไปว่า

ในสารว่าพระมหาจักรพรรดิ
เฉลิมวงศ์ทรงยศทศวรรษ
ซึ่งพระน้องต้องประสงค์ช้างเผือกผู้
อันวิสัยในจังหวัดบุรี
จึงยอมจักเกิดข้างแลนางแก้ว
ไม่รู้งูเรื่องเครื่องจะอันตรธาน
ประเวณีมีบุญการุญโลก
มีม้าแก้วแล้วมีช้างมีนางงาม
ซึ่งมิได้ให้ช้างเผือกไปเลี้ยง
เชิญดำรงหงสาประชาชี

เจ้าจังหวัดเวียงชัยไอศวรรย์
ครองเขตชั้น์กรุงทวารวดี
เป็นของคุ่มบุญบำรุงชาวกรุงศรี
ผู้ใดมีบุญญาฤดาการ
ใช้บุญแล้วถึงจะได้ไว้ถิ่นฐาน
เหมือนนบุราณกล่าวเปรียบทำเนียบความ
อุปโภคควาไต่ก็ ไหลหลาม
ศึกสงครามก็มักมาถึงธานี
เพราะผิดเลี้ยงอย่างพระน้องอย่าหมองศรี
จะได้มีเกียรติยศปรากฏไป

พระเจ้าหงสาวดีทรงชุนเคืองพระทัยมาก จึงกรีธาทัพมาประชิดกรุงศรีอยุธยา ครั้นนั้นไทยต้องเสียช้างเผือกให้พม่า ๔ เชือก และต้องให้พระรามศรไปเป็นตัวประกันพร้อมด้วยพระยาสุนทรสงครามและพระยาจักรี ต่อมาพระเจ้าศรีสัตนาคนหุตมีพระราชสาธมาทูลขอพระเทพกษัตริ์ไปเป็นมเหสี พระมหาจักรพรรดิทรงส่งไปให้ แต่ระหว่างทางกองทัพพม่ามาแย่งไปเนื่องจากพระมหาธรรมราชานำความไปทูลต่อกษัตริ์พม่า พระมหาจักรพรรดิเสียพระทัยมากจึงออกผนวช พระมหินทร์ขึ้นครองราชย์แทนแล้วเสด็จยกกองทัพไปตีพิษณุโลกด้วยความแค้นพระมหาธรรมราชา พระมหาธรรมราชาขอให้ทางหงสาวดียกทัพมาช่วย ทำให้การสงครามดำเนินต่อไปอีกเป็นเวลานาน เรื่องจบลงในตอนที่พระมหินทร์ขอให้กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาช่วย แต่ก็ถูกกองทัพหงสาวดีตีแตกพ่ายไป

ประเภทบทเห่กล่อม

สุนทรภู่แต่งบทเห่กล่อมพระบรรทมไว้ ๔ เรื่อง เคยใช้เป็นบทเห่กล่อมพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว บทเห่กล่อมมีลักษณะคำประพันธ์คล้ายกาพย์ยานี แต่จำนวนคำในวรรคที่ ๒ และวรรคที่ ๔ นิยมใช้เพียง ๕ คำ

๔ เรื่องจับระบำ

กล่าวถึงฤดูฝน บรรดานางฟ้าต่างก็ออกจับระบำด้วยความชื่นชมฤดูวสันต์

เห่เยยเห่สวรรค์	เมื่อวสันต์ฤดูฝน
นักชัฏฤกษ์เบิกบน	ให้มีดมนเมฆา
• เทวาวลาหก	ให้ฝนตกลงมา
ฝูงเทพเทวา	กับนางฟ้าพื่อนรำ
เล่นฝนดี โทนทับ	ร้องรับจับระบำ
เป็นคู่เคียงเรียงรำ	ระหวายท่าท่วงที่
เทพไทไขว่คว้า	นางฟ้าพื่อนหนี
เรียงล่อรวี	รำตีวงเวียน
กริตกรายปลายหัตถ์	ฉวยวัดฉวัดเฉวียน
บทแบบแนบเนียน	ผลัดเปลี่ยนท่าทาง

นางเมขลาก็ออกมาร้ายรำ ชูแก้วแวววาว รามสูรเห็นแก้วก็อยากได้จึงแกว่งขวานไล่จับพวกเทวาและนางฟ้าตกใจหนีไป แต่นางเมขลายังคงล่อแก้วต่อไป

เมฆลากลับแล้ว
 โยนสว่างเหมือนอย่างไฟ
 หน้ามิดชิดฮาด
 แค้นนางขว้างขวาน
 ฤทธิ์แก้วแคล้วคลาด
 โสดไล่ไขว่คว่า
 ยักษ์โถมโจมตี
 หลีกหลัดจวดเจเวียน
 เปรี๊ยะเปรี๊ยะเสียงขวาน
 ไล่นางกลางฝัน
 นवलนางนั้นช่างล่อ
 เวียนระไวไปมา
 ๔
 ๔
 เรื่องกากี

เป็นบทเห่กล่อมสั้น ๆ เพียง ๒๒ บท เท่านั้น กล่าวถึงพญาครุฑพานางกากีชมสวรรค์
 เหน่เยยเห่กล่าว
 ครุฑราชบัลลังก์
 ล่องลมชมทวีป
 ข้ามคีรีศิขรินทร์
 ช้ชมพนมแนว
 สัตตภันท์สีทันดร
 งูเงือกขึ้นเกลือกกลิ้ง
 จระเข้และเหรา
 โผนแผ่นเล่นระลอก
 นาคอันกล้าหาญ
 หัสตินบินฉาบ
 ในทะเลเกตรา
 ๑๒๑
 ที่สูงเยี่ยมเทียมฟ้า
 รูปร่างเหมือนอย่างคน

ล้อแก้วแววไว
 ปราบนัยน์เนตรมาร
 กริ้วกราดโกรธทะยาน
 เปรี๊ยะสะท้านโลกา
 ยิ่งกริ้วกราดโกรธา
 เมฆลาล้อเวียน
 นางก็โยนวิเชียร
 ล้อเวียนวงวน
 ก้องสะท้านสากล
 มิตมนในเมฆา
 รังรอร่อนรา
 ในจักราคี เอย

ถึงเรื่องราวสุกษา
 อุ้มกากีบิน
 ในกลางกลีบเมฆิน
 มุจลินท์ชโลธร
 นั้นเขาแก้วยุคันธร
 แลสลอนล้วนแต่ปลา
 มืดมิ่งคลมัจฉา
 หังโลมาและปลาวาฬ
 ชลกระฉอกจาดจาน
 ขึ้นพ่นพ่นคงคา
 ก็คาบขึ้นบนเวหา
 บ้างแล่นมาแล่นไป
 ๑๒๒
 นั้นต้นนารีผล
 ตูมามพันคณนา

ยมย่องผ่องพักตร์
 น้อยน้อยย้อยระย้า
 ที่มีฤทธิ์ปลิดเดียด
 พวกนักสิทธิ์ฤทธิ์น้อย
 บ้างตะกายบ้ายปืน
 ชิงช่วงหวงหึง
 ที่ไม่ไต่ก็ไล่แย่ง
 ที่ได้ไปไว้นั้น

พระบอกนางพรางพา
 เทียวชมเล่นให้เย็นใจ

เรื่องพระอภัยมณี

บทที่กล่อมเรื่องนี้มีความยาวมากที่สุดในบรรดาบทที่กล่อม ๔ เรื่องของสุนทรภู่ เนื้อเรื่อง
 ตัดตอนมาจากเรื่อง พระอภัยมณี รวม ๗ ตอนด้วยกันคือ ศรีสุวรรณรำพึงถึงเกษรา นางสุวรรณมาลี
 บวชชี สิ้นสมุทรรกับอรุณรัศมีชมธรรมชาติ อรุณรัศมีถามนางสุวรรณมาลี นางละเวงชมธรรมชาติ
 พระอภัยมณีรำพึง และนางละเวงแสวงทำประชวร

ตอนที่ ๑

เห็นเหยยเห็นเหยย
 แรมสำนั้ดำหนักจันท์
 ให้อาดูรพุนเทวษ
 ได้เห็นพักตร์ลักษณ์
 ชมแท่นทองที่รองทรง
 หอมหวานยวนต์
 เผยพระแกลแกลกระจ่าง
 ทรงกลดจรจนา
 อนาคตหนาวศร้าวสรว้อย
 นึกเห็นเมื่อเล่นสวน

ตอนที่ ๗

เห็นเหยยเห็นเหยย
 ทำหลัยไหลไสยา

วิไลลักษณ์ดังเลขา
 เพทยาจรคอย
 อ้อมระเห็จเหละลอย
 เอาไม้สอยเสียงอึง
 เพื่อนยุตดินตกตึง
 เสียงอ้ออึงแน่นนันต์
 บ้างทิมแทงฆ่าฟัน
 ถึงเจ็ดวันก็เฝ้าไป
 ลอยฟ้าสุราลัย
 แล้วกลับไปวิมาน เอย.

พรหมมณีน้อยศรีสุวรรณ
 พระสุริยันสนธยา
 ถึงแก้วเกษรา
 ยังติดตาทุกนาที
 ของอนงค์องค์บุตรี
 อยู่ในที่ไสยา
 เห็นเดือนสว่างในเวหา
 เหมือนนวลหน้าพระน้องนวล
 ให้ละห้อยโหยหวาน
 เลิศล้นลักษณ์

โฉมละเวงวิณพา
 จนล่งวมกลางตง

แลเห็นองค์พระอภัย
ทำความเพียรเวียนวง
ช่างซื้อสุดบุรุษใด
ช่างวงแหงฝ่าตะเมอ
เห็นประจักษ์ว่ารักจริง
มีตอบถ้อยจะน้อยใจ
ทั้งรักแค้นแสนเสียดาย
ทำประชวรครวญคราง
ถึงไหนแล้วนะแก้วตา
เข้าป่าสาละวัน

เรื่อง โคนบุตร

เป็นบทเห่กล่อมเรื่องสั้นที่สุด
สารถึงนางอำพันมาลาโดยมีนกขุนทองเป็นสื่อ

เห่เอ๋ยเห่ถวาย
ให้พระองค์ทรงฟัง
มีพระมิ่งมงกุฎ
ได้ข่าวพระธิดา
องค์อำพันขวัญเนตร
แม้รู้ที่จะไป
นี่นึกตรึกเกรง
พอเป็นค่านำทาง
เขียนสารใส่ตอง
ข้าส่งสกุณา
ให้เจ้าสาวสวรรค์
ฤๅลูกน้อยกลอยใจ

เที่ยวเที่ยวได้รททรวง
คิดก็สงสารเธอ
ไม่มีใครจะเสมอ
ช่างไม่เก้อแก่ใจ
ผู้ทอดทิ้งทัพชัย
ครั้นหลุดไปจะเป็นทาง
สะอื้นอายางขนาง
จึงถามนางลาลีวัน
แม่หลับมาแต่สายจันทร์
จักจั่นจับใจ

คือ มีเพียง ๖ บทเท่านั้น

เป็นเรื่องตอนโคนบุตรเขียน

ถึงเรื่องนิยายแต่ปางหลัง
เมื่อแรกตั้งโลกา
ชื่อโคนบุตรสุรียา
ตรึกตราครอมใจ
เนานิวศน์วังใน
มอบไมตรีนาง
จะทรงเพลงยาวพลง
ให้สว่างวิญญาณ์
ให้ขุนทองบักษา
ให้พาสารตราวีปไป
องค์อำพันพิสมัย
นอนอยู่ในวัง เอย